VS-I-06

मुक्तस्वाध्यायपीठम्
(Institute of Distance Education)
राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्
(मानितविश्वविद्यालयः)

महाभाष्यम्
(प्रथमाध्याये प्रथमपादः आदितः चत्वारि आह्निकानि)

नव्यव्याकरणम्, शास्त्री
प्रथमवर्षम्, षष्ठपत्रम्

खण्डः

२

शब्दानां ज्ञानप्रयोगनित्याऽनित्यविचारः व्याकरणतत्त्व-वर्णोपदेशविचारश्च

पाठलेखनम्

डॉ. अशोकचन्द्रगौडशास्त्री (उपाचार्यः)
राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम् (मा.वि.)
श्रीवेदव्यासपरिसरः (हि.प्र.)
(५-९ पाठाः)

सम्पादनम्

प्रो. ललितकुमारत्रिपाठी (आचार्यः)
राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम् (मा.वि.)
गङ्गानाथझापरिसरः, इलाहाबाद (उ.प्र.)

पाठ्यक्रमसंयोजनम्

डा. रत्नमोहनझाः
वरिष्ठसहायकाचार्यः, दूरस्थशिक्षा
राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, नवदेहली

प्रकाशनम्

निदेशकः
मुक्तस्वाध्यायपीठम्
राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, नवदेहली

प्रथममुद्रणम् – **२०१०**

पुनर्मुद्रणम् – **२०१३, २०१४, २०१५, २०१९**

ISBN : 978-93-82091-25-7

प्रयुक्तकागदम् - Agro-based environment Friendly.

पृष्ठविन्यासः

राजीवकुमारसिंहः
राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, नवदेहली

मुद्रकः

M/s ARIHANT OFFSET
212F & 229, Nangli Shankrawati Ind. Area, Nazafgarh Road,
New Delhi-110043

खण्ड परिचयः

प्रथमखण्डे भवान् चतुर्षु पाठेषु व्याकरणमहाभाष्यस्य परिचयः व्याकरणाध्ययनस्य साक्षात् प्रयोजनम्, मुख्यानि प्रयोजनानि, व्याकरणाध्ययनस्य अनुषङ्गिकप्रयोजनानि, शब्दोपदेशविचारश्चैतान् विषयानधीतवान्। द्वितीये खण्डे पञ्च पाठाः भविष्यन्ति। अस्य खण्डस्य नाम भवति– शब्दानां ज्ञानप्रयोगनित्याऽनित्यत्वविचारः, व्याकरणतत्त्ववर्णोपदेशविचारश्च। अत्र खण्डे पञ्चसु पाठेषु शब्दानां नित्याऽनित्यत्वविचारः, लोके शब्दप्रयोगे शास्त्रस्य किं कर्तव्यमस्ति, शब्दस्य ज्ञाने धर्मः प्रयोगे वा? व्याकरणपदार्थविचारः, वर्णोपदेशविचारः इत्येतान् विषयान् अध्येष्यति।

पञ्चमः पाठः (शब्दनित्यानित्यत्वविचारः शब्दार्थसम्बन्धविचारश्च)

पाठसंरचना

५.१ प्रस्तावना

वैयाकरणसम्प्रदाये आचार्येण पतञ्जलिना प्रणीतस्य वयाकरणमहाभाष्यस्य महत्त्वपूर्णं स्थानमस्ति। तत्र प्रथमम् आह्निकम् ''पस्पशाह्निक'' नाम्नोच्यते। तत्र इदं भवति द्वितीयं खण्डम्। प्रथमे खण्डे चतुर्षु पाठेषु भवान् व्याकरणमहाभाष्यस्य परिचयः, व्याकरणाध्ययनस्य साक्षात् प्रयोजनम्, मुख्यानि प्रयोजनानि, आनुषङ्गिकप्रयोजनानि, शब्दानुशासनस्य प्रकारः शास्त्रनिर्माणरीतिश्च इत्येतान् विषयान् सम्यग् अधीतवान्। अस्मिन् द्वितीये खण्डे प्रथमपाठे भवान् शब्दानां नित्याऽनित्यविचारं ज्ञास्यति।

अत्र भवान् ज्ञास्यति यत् सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे इति वार्तिके सिद्धपदार्थः कः ? नित्यशब्दस्य कोऽर्थः ? नित्यस्य किं लक्षणम् ? भवान् इदमपि ज्ञास्यति यत् सिद्धे शब्दे अर्थे चेति विग्रहः द्रव्येऽस्ति आकृतौ वेति।

५.२ उद्देश्यम्

अस्य पाठस्य अध्ययनेन भवान् ज्ञातुमर्हति यत् –

- शब्दाः नित्याः ? अनित्याः वा ?
- सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे इति वार्तिके सिद्धपदग्रहणं किमर्थम् ?
- अत्रं सिद्ध-शब्दस्य कोऽर्थः ?
- ''नित्य''-शब्दस्य कोऽर्थः ?
- सिद्धे शब्दे अर्थे सम्बन्धे चेति विग्रहे कुत्र ? द्रव्ये ? आकृतौ वा ?
- नित्यस्य किं लक्षणम् ?

५.३ शब्दानां नित्याऽनित्यविचारः

मीनांसकाः अन्ये च केचन ध्वनिना व्यङ्ग्यं नित्यं वर्णमेव शब्दरूपेण स्वीकुर्वन्ति। तेषां मते पदं वाक्यं चेति सर्वम् वर्णसमूहरूपमेवाऽस्ति। वैयाकरणाः वर्णेभ्यो भिन्नं पदस्फोटं नित्यं वाक्यस्फोटं वा शब्दं स्वीकुर्वन्ति। नैयायिकाः वैशेषिकाश्च केवलम् अनित्यं ध्वनिमेव शब्दं संगिरन्ते। तेषां मते ध्वनिरेव शब्दः, स च कार्य इति वदन्ति। स्फोटस्य आवश्यकता नास्ति। अत एव शब्दविषये सन्देहाद् भाष्यकारेणोत्थापितोऽयं प्रश्नः –

किं पुनर्नित्यः शब्दः आहोस्वित् कार्य इति।

५.३.१ शब्दाः नित्याः अनित्या वा ?

अत्र भाष्यकारः प्रश्नमुत्थापयति यत् शब्दाः नित्या अनित्याः वा ? अत्र इदं सूचयति भाष्यकारः यत् व्याडिना आचार्येण प्रणीते लक्षश्लोकात्मके 'संग्रह' इत्याख्ये ग्रन्थे मुख्यतया विचारो विहितोऽस्ति यत् शब्दः नित्योऽस्ति अनित्यो वा ? तत्र शब्दानां नित्यत्वपक्षे अनित्यत्वपक्षे च दोषाः उक्ताः सन्ति। शास्त्रस्य प्रवृत्तेः प्रयोजनान्यपि तत्रोक्तानि सन्ति।

तत्र अयमेव निर्णयो विहितोऽस्ति यत् शब्दाः नित्याः अनित्या वा सन्तु, कं शब्दं मत्वा व्याकरणशास्त्रं प्रवृत्रम् इति प्रश्ने भाष्यकारेण भगवता पतञ्जलिना ''सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे'' इति वार्तिकमुखेन साधितम् यत् पाणिनिः शब्दं नित्यं मत्वैव स्वीयं व्याकरणशास्त्रं प्रणीतवान्।

अत्र सूचयति प्रदीपकारः कैयटः यत् जातिस्फोटलक्षणः व्यक्तिस्फोटलक्षणो वा शब्दो नित्यो भवति। कार्यशाब्दिकानां मतेऽपि प्रवाहनित्यता भवति। प्रवाहनित्यतया जातिलक्षणस्य अर्थस्याऽपि नित्यत्वं भवति। द्रव्यपक्षेऽपि सर्वे शब्दाः उपाधिविरहितं ब्रह्मतत्त्वमेव वदन्ति, अतः नित्यता। अथवा प्रवाहनित्यतया नित्यता भवति। सम्बन्धस्य व्यवहारस्याऽपि परम्परया अनादित्वान्नित्यता भवति। भर्तृहरिः आचार्योऽपि शब्दानाम् अर्थानाम् सम्बन्धानां च नित्यत्वं वदति। तथा हि–

> **''नित्याः शब्दार्थसम्बन्धाः समाम्नाताः महर्षिभिः।**
> **सूत्राणां सानुतन्त्राणां भाष्याणां च प्रणेतृभिः।।''**
>
> (भर्तृहरि-वाक्यपदीयम्, ब्रह्मकाण्डम्, कारिका २३)

५.३.२ मूलग्रन्थपाठः

किं पुनर्नित्यः शब्दः, आहोस्वित् कार्यः ? संग्रह एतत् प्राधान्येन परीक्षितम्-

''नित्यो वा स्यात् कार्यो वा'' इति। तत्रोक्ता दोषाः प्रयोजनान्यप्युक्तानि। तत्र त्वेष निर्णयः- यद्येव नित्योऽथापि कार्यः, उभयथाऽपि लक्षणं प्रवर्त्यमिति।

५.३.३ मूलग्रन्थपाठस्य व्याख्यानम्

मीमांसकाः अन्ये च केचन ध्वनिव्यङ्ग्यं नित्यं वर्णमेव शब्दरूपेण स्वीकुर्वन्ति। तेषां मते पदं वाक्यं चेति सर्वं वर्णसमूहरूपमेवाऽस्ति। वैयाकरणाः खलु वर्णेभ्यो भिन्नं पदस्फोटं, नित्यं वाक्यस्फोटं वा शब्दरूपेण समामनन्ति। नैयायिकानां, वैशेषिकानां च मतेध्वनिरेव शब्दः, स च कार्य इति। अतस्तेषां मते स्फोटस्य आवश्यकता नास्ति। अत एव सन्देहवशाद् भाष्यकारः प्रश्नमिमं समुपस्थापयति किं पुनर्नित्यः शब्दः आहोस्वित् कार्यः इति। भाष्यकारो वदति यत् व्याडिना आचार्येण प्रणीते लक्षश्लोकात्मके ''संग्रह'' इत्याख्ये ग्रन्थे शब्दः नित्यः अनित्यो वेति विचारस्य प्रामुख्येन समीक्षा विहिताऽस्ति। तत्र शब्दानां नित्यत्वपक्षे अनित्यत्वपक्षे च दोषाः, प्रयोजनानि च उक्तानि। संग्रहग्रन्थे तेषां समाधानान्यपि प्रदत्तानि। यद्यपि संग्रहकारो व्याडिः शब्दानां नित्यत्वम्, अनित्यत्वञ्चोभयमेव स्वीकुर्वन् निर्णयं सूचयति यत् उभयथाऽपि शास्त्रस्य प्रवृत्तिः कर्तव्या। किन्तु आचार्यः पाणिनिः शब्दानां नित्यत्वं मत्वैव व्याकरणशास्त्रं प्रणीतवान् इति सूचयति भाष्यकारः ''सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे'' इति वार्तिकमुखेन। आचार्यो भर्तृहरिः अपि पाणिनेराचार्यस्य सिद्धान्तं समर्थयन् शब्दानाम्, शब्दार्थानाम्, शब्दार्थसम्बन्धानां च नित्यत्वं स्वीकरोति।

बोधप्रश्नाः-१

(सूचना – छात्राः निर्धारितेषु स्थानेषु प्रश्नानामुत्तराणि लिखन्तु। भवतः उत्तरस्य शब्दसंख्या चत्वारिंशतः शब्देभ्योऽधिका न स्यात्)

१. शब्दविषये नित्यः अनित्यो वेति सन्देहः कथं भवति ?

....

....

२. व्याडिः स्वीये संग्रहग्रन्थे शब्दान् किं स्वीकृतवान् ?

....

....

३. व्याडिमतेन व्याकरण शास्त्रं कथं प्रवर्त्यम् ? शब्दं नित्यं मत्त्वा ? अनित्यं वा ?

....

....

५. पाणिनिः शब्दं किं मत्वा व्याकरणशास्त्रं प्रणीतवान् ? शब्दं नित्यं मत्वा ? अनित्यं वा ?

....

....

५.४ सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे

महाभाष्यकारः भगवान् पतञ्जलिः प्रश्नमेकम् उत्थापयति यत् संग्रहकारेण व्याडिना उक्तमस्ति यत् शब्दः नित्यः, अनित्योऽपि, उभयथाऽपि लक्षणं प्रवर्त्यमिति तर्हि पाणिनिना कं शब्दमधिकृत्य व्याकरणं शास्त्रं प्रवर्तितम् ? उत्तरं प्रस्तौति भाष्यकारः ''सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे'' इति। शब्दार्थसम्बन्धे इत्यत्र समाहारद्वन्द्वसमासः – शब्दश्च अर्थश्च सम्बन्धश्चेति शब्दार्थसम्बन्धम् तस्मिन् शब्दार्थसम्बन्धे।

त्रयाणाम् शब्दानाम्, अर्थनाम्, सम्बन्धानां च त्रिकालाबाधितम् (नित्यम्) अवियोगं दर्शयितुम् अत्र समाहारद्वन्द्व आश्रितोऽस्ति। अत्रेदं तात्पर्यं शब्दः अर्थः सम्बन्धश्च सिद्धः अर्थात् नित्योऽस्ति। तस्मिन् सति पाणिनेराचार्यस्य व्याकरणशास्त्रं प्रवृत्तमस्ति।

५.४.१ ''सिद्धं'' शब्दार्थः

भाष्यकारः पतञ्जलिः प्रश्नमुत्थापयति यत् ''सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे'' इति वार्तिके 'सिद्धे' शब्दस्य कोऽर्थोऽस्ति ? तत्र निर्णयोऽस्ति यत् नित्यपर्यायवाची 'सिद्ध' शब्दः। अर्थात् 'सिद्धं' शब्दः 'नित्य' इति अर्थस्य पर्यायवाची वर्तते। कथं ज्ञायते इति शङ्कायां भाष्यकारेणोक्तम् यतो हि 'सिद्ध' शब्दः कूटस्थेषु = अविनाशिसु एकस्वरूपेणावस्थितेषु, अविचालिषु = एकत्र नित्यावस्थितपदार्थेषु प्रयुज्यते। यथा- सिद्धा द्यौः, सिद्धा पृथिवी, सिद्धमाकाशमिति। अत्र एका शङ्का भवति यत् ''सिद्ध'' शब्दः कार्येषु अनित्येषु कृत्रिमेषु वा पदार्थेष्वपि प्रयुज्यते। यथा - सिद्धः ओदनः, सिद्धः सूपः, सिद्धा यवागूः इति। अतः अयं शब्दः सिद्धान् - क्रियानिष्पाद्यान् अर्थान् वक्तुमपि प्रयुज्यते तर्हि सिद्धशब्देन नित्यसमानार्थको गृह्यते, न तु सिद्धे - क्रियानिष्पाद्ये अर्थे प्रयुज्यमानः 'सिद्ध' शब्दः इति कथं ज्ञातुं शक्यते इति शङ्कायां भाष्यकारो वदति - संग्रहे तावदित्यादि। व्याडिकृते संग्रहग्रन्थे 'सिद्ध' शब्दः कार्यविरोधिनि अर्थे प्रयुक्तोऽस्ति। अव एव वयम् अवगच्छामः यत् तत्र नित्यपर्यायवाचिनः 'सिद्ध' शब्दस्य ग्रहणमस्ति। अत्राऽपि तथैव स्वीकर्त्तव्यम्।

अथवा एकेन पदेनाऽपि अवधारणानि नियमाः दृश्यन्ते। यथा - अब्भक्षो वायुभक्ष इति पदाभ्याम् अपः = जलम् एव भक्षयति (पिबति) वायुमेव भक्षयति इति बोधो जायते। तथैव अत्रापि इदम् अवगन्तव्यम् यत् सिद्ध एव, न कदापि साध्य इत्यर्थोऽवगम्यते।

अथवा अत्र पूर्वपदलोपस्य कल्पना विधेया। अत्यन्तसिद्धः शब्दः ''सिद्धः'' इत्यस्ति। यथा देवदत्तः 'दत्त' इति रूपेण, सत्यभामा 'भामा' रूपेण उच्यते।

अथवा ''व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षणम्'' (अर्थात् व्याख्यानेन-स्पष्टीकरणेन विशिष्टो बोधो जायते, सन्देहमात्रेण लक्षणम् शास्त्रं अलक्षणं न भवति) इति परिभाषया अत्र नित्यपर्यायवाचिनः 'सिद्ध' शब्दस्य ग्रहणम् इति व्याख्यास्यामः।

५.४.२ 'सिद्ध' पदग्रहणस्य प्रयोजनम्

अत्र भाष्यकारः प्रश्नमुत्थापयति यत् यत्नेन व्याख्येयस्य 'सिद्ध' पदस्य ग्रहणं किमर्थम् ? कथं नाऽत्र 'नित्य' शब्द एव पठितः, यस्य पाठे सन्देहो न स्यात् ? इति प्रश्नस्योत्तरं ददाति भाष्यकारः मङ्गलार्थम् इति। शास्त्रकारः वार्तिककारः कात्यायनः मङ्गलं कामयमानः वार्तिकरूपशास्त्रस्य मङ्गलार्थं सिद्ध शब्दम् आदौ प्रयुङ्क्ते। यतो हि यत्र शास्त्रे आदौ मङ्गलमाचरितं भवति तस्य शास्त्रस्य प्रभूतः प्रचारो भवति। तस्य वेत्तारः वीराः (वादे विजेतारः) दीर्घायुष्मन्तः भवन्ति, तस्य शास्त्रस्य अध्येतारश्च कृतार्था भवन्ति। अत एव आचार्यः अत्र मङ्गलार्थमेव 'सिद्ध' शब्दम् आदौ प्रयुक्तवान्। आचार्यः वर्णनमुखेन 'सिद्ध' शब्दं नित्यपर्यायवाचिनं प्रतिपादयिष्यति।

५.४.३ 'नित्य' शब्दार्थ :

भाष्यकारः प्रतिपादयति यत् 'नित्य' शब्दोऽयं केवलम् अविनाशिषु अविचालिषु एकत्रावस्थितेषु पदार्थेष्वेव न प्रयुज्यते, अपितु, 'नित्य' शब्दः आभीक्ष्ण्ये अर्थेऽपि प्रयुज्यते। यथा नित्यप्रहसितः नित्यप्रजल्पितः। भाष्यकारो वदति यदि 'नित्य' शब्दः आभीक्ष्ण्ये अर्थेऽपि प्रयुज्यते, तर्हि अत्रापि ''व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षणम्'' इति परिभाषयैव नित्य-शब्दस्य प्रयोगः कूटस्थेषु अविचालिष्वेव पदार्थेष्वस्ति इति ज्ञास्यामः।

५.४.४ मूलग्रन्थपाठः

कथं पुनरिदं भगवतः पाणिनेराचार्यस्य लक्षणं प्रवृत्तम् ''सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे''। सिद्धे शब्देऽर्थे सम्बन्धे चेति। अथ सिद्ध शब्दस्य कः पदार्थः ? नित्यपर्यायवाची सिद्ध शब्दः। कथं ज्ञायते ? यत् कूटस्थेषु अविचालिषु भावेषु वर्तते। तद्यथा - सिद्धा द्यौः, सिद्धा पृथिवी, सिद्धमाकाशमिति। ननु च भोः कार्येष्वपि वर्तते। तद्यथा - सिद्धः रूपः, सिद्धा यावगूरिति। यावता कार्येष्वपि वर्तते, तत्र कुत एतन्नित्यपर्यायवाचिनो ग्रहणं न पुनः कार्ये यः सिद्ध शब्दस्तस्येति।

सङ्ग्रहे तावत् कार्यप्रतिद्वन्द्विभावान्मन्यामहे ''नित्यपर्यायवाचिनो ग्रहणमिति इहापि तदेव''। अथवा सन्त्येकपदान्यवधारणानि। तद्यथा - 'अब्भक्षो', 'वायु भक्ष' इति। अप एव भक्षयति, वायुमेव भक्षयतीति गम्यते। इहापि सिद्ध एव, न साध्य इति। अथवा - पूर्वपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः अत्यन्तसिद्धः सिद्ध इति। तद्यथा - देवदत्तो दत्तः, सत्यभामा भामेति। अथवा - '' व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षणम्'' इति नित्यपर्यायवाचिनो ग्रहणमिति व्याख्यास्यामः।

किं पूनरनेन वर्ण्येन ? किं न महता कण्ठेन नित्यशब्द एवोपात्तो, यस्मिन्नुपादीयमानेऽसन्देहः स्यात् ? मङ्गलार्थम्। माङ्गलिक आचार्यो महतः शास्त्रौघस्य मङ्गलार्थं सिद्धशब्दमादितः प्रयुङ्क्ते। मङ्गलादीनि हि शास्त्राणि प्रयन्ते वीरपुरुषाणि च भवन्त्यायुष्मत् पुरुषाणि बाध्येतारश्च सिद्धार्था यथा स्युरिति।

अयं खलु नित्य शब्दो नावश्यं कूटस्थेष्वविचालिषु भावेषु वर्तते। किं तर्हि ? आभीक्ष्ण्येऽपि वर्तते। तत्राऽप्यनेनैवार्थः स्यात् ''व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षणम्'' इति। पश्यति नित्यपर्यायवाचिनं वर्णयितुमिति। अतः सिद्ध शब्द एवोपात्तो न नित्यशब्दः।

५.४.५ मूलग्रन्थपाठस्य व्याख्यानम्

अत्र भाष्यकारः 'सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे' इति वार्तिकस्य व्याख्याप्रसङ्गे सर्वप्रथमम् इदं सूचितवान् यत् आचार्यः पाणिनिः शब्दं, शब्दार्थं, शब्दार्थसम्बन्धं च नित्यं मत्वा स्वीयं व्याकरणशास्त्रं प्रणीतवान्। अग्रे भाष्यकारः 'सिद्ध' पदार्थः, सिद्ध पदग्रहणस्य प्रयोजनम्, नित्यशब्दार्थः इत्येतावान् विषयान् निरूपितवान्।

"सिद्ध" शब्दस्य अर्थो भवति "नित्यः"। "सिद्ध" शब्दः कूटस्थेषु = अविनाशिसु – एकस्वरूपेणावस्थितेषु अविचालिषु – एकत्र नित्यावस्थितपदार्थेषु प्रयुज्यते। भाष्यकारः उदाहरणं प्रस्तौति – सिद्धा द्यौः, सिद्धा पृथिवी, सिद्धम् आकाशमिति।

अत्र भाष्यकारस्य शङ्का भवति यत् सिद्धशब्दः कार्येषु अनित्येषु पदार्थेष्वपि प्रयुज्यते। यथा – सिद्ध ओदनः, सिद्धः, सूपः, सिद्धा यवागूरिति।

अतः अयं सिद्धशब्दः सिद्धान् क्रियानिष्पाद्यान् अर्थान् वक्तुमपि प्रयुज्यते तर्हि सिद्धशब्देन नित्यसमानार्थकस्य ग्रहणम्, न तु सिद्धे क्रियानिष्पाद्ये अर्थे प्रयुज्यमानस्य सिद्धशब्दस्य इति कथं न ज्ञातुं शक्यते इति शङ्कायामाह भाष्यकारः – संग्रहे तावदिति। व्याडिकृते संग्रहग्रन्थे 'सिद्ध'–शब्दः कार्यविरोधिनि अर्थे प्रयुक्तोऽस्ति। अत एव वयम् अवगच्छामः यत् तत्र नित्यपर्यायवाचिनः 'सिद्ध'–शब्दस्य ग्रहणं स्वीकर्तव्यम्।

अथवा एकेन पदेनाऽपि नियमाः भवन्ति। यथा अब्भक्षो, वायुभक्षः। अस्य अर्थो गम्यते– अप एव भक्षयति, वायुमेव भक्षयति। तथैव अत्राऽपि अवगन्तव्यं भवति सिद्ध एव, न

साध्य इति। अथवा पूर्वपदलोपस्य कल्पना कर्तव्याऽस्ति। अत्यन्तसिद्धः शब्दः ''सिद्धः'' इत्यस्ति। यथा लोके 'देवदत्त' शब्दः 'दत्त' इति रूपेण, 'सत्यभामा' शब्दः 'भामा' रूपेण उच्यते। भाष्यकारः अन्ते स्पष्टीकरोति यत् अयमपि एकः विकल्पः भवितुम् अर्हति यत् ''व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षणम्'' इति परिभाषायाः सहकारेण सिद्धशब्दः नित्यपर्यायवाची एव गृह्यते इति व्याख्यास्यामः। परिभाषाया अर्थोऽस्ति – व्याख्यानेन स्पष्टीकरणेन विशिष्टः बोधो जायते सन्देहात् सन्देहमात्रेण लक्षणम् शास्त्रम् अलक्षणं न भवति।

ततः परम् भाष्यकारः प्रश्नमुत्थापयति यत् 'सिद्ध'-शब्दापेक्षया नित्यशब्दोपादाने सन्देहो न स्यात्। अतः 'नित्य'-शब्दः कथं नोपात्तः प्रदत्तः, प्रयुक्तः इति। भाष्यकारास्योत्तरं भवति- मङ्गलार्थम्। शास्त्रकारः वार्तिककारः कात्यायनो वररुचिः वार्तिकरूपस्य स्वीयस्य शास्त्रस्य मङ्गलार्थम् सिद्धशब्दम् आदौ प्रयुङ्क्ते। यतो हि यत्र शास्त्रे आदौ मङ्गलमाचरितं भवति, तस्य शास्त्रस्य प्रचुरः प्रचारो भवति। तस्य वेत्तारः वादे विजेतारः दीर्घायुष्मन्तश्च भवन्ति, तस्य शास्त्रस्य अध्येतारश्च कृतार्था भवन्ति। अत एव आचार्योऽत्र 'सिद्ध'-शब्दं मङ्गलार्थमेव आदौ प्रयुक्तवान्। आचार्यः वर्णनमुखेन प्रतिपादयिष्यति यदत्र नित्यपर्यायवाचिनः 'सिद्ध' शब्दस्य ग्रहणम्।

अतः परं भाष्यकारेण प्रतिपादितम् अस्ति यत् अयं 'नित्य'-शब्दः केवलम् अविनाशिसु अविचालिषु एकत्रावस्थितेषु पदार्थेषु एव न प्रयुज्यते, अपितु 'नित्य'-शब्दः आभीक्ष्ण्ये बाहुल्ये अभ्यासे वाऽर्थे प्रयुज्यते। यथा – नित्यप्रहसितः, नित्यप्रजल्पितः। अत्र भाष्यकारस्य मतमस्ति यत् यदि 'नित्य'-शब्द आभीक्ष्ण्येऽर्थेऽपि प्रयुज्यते तर्हि अत्रापि ''व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षणम्'' इति परिभाषया एव 'नित्य' शब्दस्य प्रयोगः कूटस्थेषु अविचालिषु एव पदार्थेष्वस्तीति।

बोधप्रश्नाः-२

सूचना – *छात्राः निर्धारितेषु स्थानेषु प्रश्नानामुत्तराणि लिखन्तु। भवतः उत्तरस्य शब्दसंख्या चत्वारिंशतः शब्देभ्योऽधिका न स्यात्।*

१. 'शब्दार्थसम्बन्धे' कः विग्रहः ? कः समासः ?

....

....

२. 'सिद्ध'-शब्दस्य कोऽर्थः ?

....

....

३. 'सिद्ध'-शब्दः अनित्येषु पदार्थेष्वपि प्रयुज्यते चेत् तर्हि कथं ज्ञातुं शक्यते यत् नित्यपर्यायवाची 'सिद्ध'-शब्दः ?

....

....

४. 'सिद्ध'-पदग्रहणस्य किम् प्रयोजनम् ?

....

....

५. 'नित्य'-शब्दस्य कोऽर्थः ?

....

....

५.५ सिद्धे शब्दे अर्थे सम्बन्धे चेति विग्रहे पदार्थनिर्णयः

''सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे'' इत्यस्मिन् वार्तिके 'सिद्धे' शब्दो नित्यपर्यायवचीति पूर्वमेव निश्चितम् महाभाष्यकारेण भगवता पतञ्जलिना। अत्र विग्रहो भवति-सिद्धे शब्दे अर्थे सम्बन्धे चेति। अत्र प्रश्नो भवति यत् विग्रहोऽयं कं पदार्थ मत्वा विहितोऽस्ति ? जातिम् (आकृतिम, द्रव्यं वा ? प्रश्नकर्ता जातेर्नित्यत्वं तु सारल्येन अवगन्तुं शक्नोति, किन्तु आकृतिद्रव्ययोर्नित्यत्वे सन्देहो जायते। अतः तस्य स्वीकरणं कठिनं प्रतीयते। शब्दार्थसम्बन्धे इत्यत्र द्वन्द्वे समीपे स्थितस्य सिद्ध पदस्य शब्देन अर्थेन सम्बन्धेन च सह अन्वयो भवति, द्वन्द्वादौ द्वन्द्वान्ते च श्रूयमाणं पदं प्रत्येकमभिसम्बद्धयते इति न्यायात्। अतोऽग्रे विवेच्यते यत् सिद्धे शब्दे अर्थे चेति विग्रहः आकृतौ वर्तते, द्रव्ये वेति।

५.५.१ सिद्धे शब्दे अर्थे सम्बन्धे चेति विग्रहः द्रव्ये ? आकृतौ वा ?

अत्र भाष्यकारः प्रश्नमुत्थापयति यत् सिद्धे शब्दे अर्थे चेति विग्रहः कं पदार्थं मत्वा विधीयते ? अत्र पक्षद्वयं वर्तते। आकृतिः द्रव्यं च। एकः पक्षोऽस्ति – आकृतिं पदार्थं मत्वा सिद्धे शब्दे अर्थे सम्बन्धे चेति विग्रहो विधीयते। कुतः ? आकृतिः नित्या, द्रव्यम् अनित्यम् अस्ति।

द्वितीयः पक्षोऽस्ति – द्रव्यपक्षः। भाष्यकारो वदति यत् द्रव्ये पदार्थे स्वीकृते सति विग्रहो विधेयः- सिद्धे शब्दे अर्थसम्बन्धे चेति। यतो हि शब्दानाम्, अर्थवनाम्, शब्दनाम् अर्थैः सह नित्यः सम्बन्धो भवति।

अथवा द्रव्यं पदार्थं मत्वाऽपि सिद्धे शब्दे अर्थे सम्बन्धे चेति। यतो हि द्रव्यं नित्यम्, आकृतिः अनित्या भवति। एतत् साधयितुं भाष्यकारः लौकिकमुदाहरणं प्रस्तौति। लोके दृश्यते यत् मृत् (मृत्तिका) कयाचिद् एकया आकृत्या यृक्तः पिण्डो भवति। पिण्डाकृतिं विनाश्य घटस्य निर्माणं विधीयते, तथा च घटाकृतीनां विनाशं कृत्वा कुण्डिकानां निर्माणं क्रियते। तथैव सुवर्णम् कयाचिद् आकृत्या युक्तं पिण्डो भवति। पिण्डाकृतेर्विनाशानन्तरं 'रुचक' इत्याख्यानामाभूषणानां निर्माणं भवति। रुचकाकृतिं विनाश्य कटकाः निर्मीयन्ते। कटकाकृतिं विनाश्य स्वस्तिकाः क्रियन्ते। पुनः आवर्तितः सुवर्णपिण्डः अन्यया कयाचिद् आकृत्या मुक्तः खदिराङ्गारवत् कुण्डले भवतः।

अत्र दृश्यते यत् आकृतिः अन्या अन्या भवति द्रव्यं तु तदेव तिष्ठति। आकृतेर्विनाशेन तद् द्रव्यमेव अवशिष्टं भवति।

अन्ते भाष्यकारः आकृतिपक्षे दोषं परिमार्जयन् वदति नित्या आकृतिः। कस्मिंश्चिद् एकस्मिन् द्रव्ये अप्रत्यक्षा सती अपि आकृतिः सर्वेषु द्रव्येषु अनभिव्यक्ता न भवति। अन्येषु द्रव्येषु तूपलभ्यत एव। अतः आकृतिं पदार्थं मत्वा सिद्धे शब्दे अर्थे सम्बन्धे चेति विग्रहोयुक्तोऽपि।

५.५.२ नित्यलक्षणम्

भाष्यकारः वदति न केवलं ध्रुवं कूटस्थम् = एकस्मिन्नेव रूपे अवास्थितम् अविचालि = रूपान्तरप्रतिभासरहितम् अनपायोजनविकारि = परिणामविपरिणामरहितम्, अपचयरूपविकाररहितम्, अनुत्यत्त्यवृद्धयोगि = उत्पत्ति - वृद्धि - क्षयरहितं यद् भवति तद् नित्यं भवति। अपितु तदपि नित्यं भवति यस्मिन् नष्टे सति तस्य तत्त्वं धर्मः (जातिः) न विनश्यति। तस्य भावः तत्त्वं भवति। आकृतावपि तत्त्वं न विनश्यति।

५.५.३ मूलग्रन्थपाठः

अथ कं पुन पदार्थं मत्वैष विग्रहः क्रियते- 'सिद्धे शब्देऽर्थे सम्बन्धे चेति?' आकृतिमित्याह। कुत एतत् ? आकृतिर्हि नित्या, द्रव्यमनित्यम्। अथ द्रव्ये पदार्थे कथं विग्रहः कर्तव्यः ? सिद्धे शब्दे अर्थसम्बन्धे चेति। नित्यो ह्यर्थवतामर्थैरभिसम्बन्धः। अथवा द्रव्य एव पदार्थे एष विग्रहो न्याय्यः - सिद्धे शब्देऽर्थे सम्बन्धे चेति। द्रव्यं हि नित्यमाकृतिरनित्या। कथं ज्ञायते ? एवं हि दृश्यते लोके मृत्कयाचिदाकृत्या युक्ता पिण्डो भवति, पिण्डाकृतिमुपमृद्य घटिकाः क्रियन्ते, घटिकाकृतिमुपमृद्य कुण्डिकाः क्रियन्ते। रुचकाकृतिमुपमृद्य कटकाः क्रियन्ते, घटिकाकृतिमुपमृद्य कुण्डिकाः क्रियन्ते। पुनरावृत्तः सुवर्णपिण्डः पुनरपरयाऽऽकृत्या युक्तः खदिराङ्गारसवर्णे कुण्डले भवतः। आकृतिरन्या चान्या च भवति द्रव्यं पुनस्तदेव। आकृत्युपमर्देन द्रव्यमेवावशिष्यते। आकृतावपि पदार्थ एष विग्रहो न्याय्यः - 'सिद्धे शब्देऽर्थे सम्बन्धे चेति'। ननु चोक्तम् - 'आकृतिरनित्येति'। नैतदस्ति। नित्याऽऽकृतिः। कथम् ? न क्वचिदुपरतेति कृत्वा सर्वत्रोपरता भवति। द्रव्यान्तरस्था तूपलभ्यते।

अथवा नेदमेव नित्यलक्षणम् - ध्रुवं कूटस्थमविचाल्यनपायोजनविकार्य-नुत्पत्त्यवृद्ध्यव्ययोगि यत्तन्नित्यमिति। तदपि नित्यम् यस्मिंस्तत्त्वं न विह्नाते। किं पुनस्तत्त्वम्? तस्य भावस्तत्त्वम्। आकृतावपि तत्त्वं न विहन्यते।

५.५.४ मूलग्रन्थपाठस्य व्याख्यानम्

भाष्यकारः भगवान् पतञ्जलिः पूर्वमेव साधितवान् यत् नित्यपर्यायवाची ''सिद्ध''-शब्दोऽस्ति। अत्र प्रश्नमुत्थापयति भाष्यकारो यत् कं पदार्थं मत्वा - आकृतिं मत्वा, अथवा द्रव्यं पदार्थं मत्वा एषः विग्रहो विधीयते - सिद्धे शब्देऽर्थे सम्बन्धे चेति। प्रश्नकर्ता जातेर्नित्यत्वं तु सारल्येन अवगन्तुम् शक्नोति, किन्तु आकृतिद्रव्ययोर्नित्यत्वे सन्देहो जायते। अतस्तस्य स्वीकरणं कठिनं प्रतीयते। शब्दार्थसम्बन्धे इत्यत्र द्वन्द्वे समीपे स्थितस्य 'सिद्ध'-पदस्य शब्देन अर्थेन सम्बन्धेन च सह अन्वयो भवति, द्वन्द्वादौ, द्वन्द्वान्ते च श्रूयमाणं पदं प्रत्येकमभिसम्बन्ध्यते इति न्यायात्।

अत्र पक्षद्वयं भवति आकृतिः द्रव्यं च। एकः पक्षोऽस्ति - आकृतिं पदार्थं मत्वा सिद्धे शब्दे अर्थे सम्बन्धे चेति विग्रहः क्रियते। यतो हि आकृतिः, नित्या, द्रव्यम् अनित्यम् अस्ति। द्वितीयः पक्षोऽस्ति - द्रव्यपक्षः। भाष्यकारो वदति यत् द्रव्ये पदार्थे स्वीकृते सति विग्रहो विधेयः - सिद्धे शब्दे अर्थसम्बन्धे चेति। यतोहि शब्दानाम् - अर्थवताम् शब्दानाम् अर्थैः सह नित्यः सम्बन्धो चेति विग्रहः कर्त्तुं शक्यते। एतत् साधयितुं भाष्यकारः लौकिकमुदाहरणं प्रस्तौति। लोके अस्माभिः दृश्यते यत् मृत् (मृत्तिका) कयाचिद् एकया आकृत्या युक्ता पिण्डो भवति। पिण्डाकृतिं विनाश्य घटस्य निर्माणं क्रियते। तथैव सुवर्णं कयाचिद् आकृत्या युक्तं पिण्डो भवति। पिण्डाकृतेर्विनाशानन्तरम् 'रुचक' इत्याख्यानाम् आभूषणानां निर्माणं भवति। रुचकाकृतिं विनाश्य कटकाः निर्मीयन्ते। कटकाकृतिं विनाश्य स्वस्तिकाः क्रियन्ते। पुनः सुवर्ण पिण्डः अन्यया कयाचिद् आकृत्या युक्तः खदिराङ्गरवत् कुण्डले भवतः। अत्र दृश्यते यत् आकृतिः अन्या अन्या भवति, द्रव्यं तु तदेव तिष्ठति। आकृतेर्विनाशेन तद् द्रव्यमेवावशिष्टं जायते।

अन्ते भाष्यकारः आकृतिपक्षे दोषं परिमार्जयन् वदति यत् आकृतिः नित्या भवति। कस्मिंश्चिद् एकास्मिन् द्रव्ये अप्रत्यक्षा सती अपि आकृतिः सर्वेषु द्रव्येषु अनभिव्यक्ता न भवति, अन्येषु द्रव्येषु तूपलभ्यत एव। अतः आकृतिं पदार्थं मत्वा सिद्धे शब्दे अर्थे सम्बन्धे चेति विग्रहो युक्तोऽस्ति।

अतः परं नित्यस्य किं लक्षणम् ? इति प्रश्ने भाष्यकार आह - अथवा नेदमेवेत्यादि।

अत्र अयमाशयोऽस्ति-न केवलं ध्रुवं कूटस्थम् = एकस्मिन्नेव रूपे अवस्थितम्, अविचालि = रूपान्तरप्रतिभासरहितम्, अनपायोजनविकारि = परिणामविपरिणामरहितम्, अपचयरूपविकाररहितम्, अनुत्पत्त्यवृद्ध्यव्ययोगि = उत्पत्ति-वृद्धि-क्षयरहितम् यद् भवति तद् नित्यं भवति। अपितु तदपि नित्यं भवति यस्मिन् नष्टे सति तस्य तत्त्वं - धर्मः (जातिः) न विनश्यते। तस्य भावः तत्त्वं भवति। आकृतावपि तत्त्वं न विनश्यते।

अत्र प्रदीपकारस्य कैयटस्य मतमस्ति यत् यद्यपि परमार्थदशायां जातेर्नित्यत्वं नास्ति। अवयवसंस्थानरूपायाः। जातिव्याञ्जिकाया आकृतेः यावद् व्यवहारकालं मध्ये मध्ये उत्पत्तौ नाशेऽपि भाष्यकारः लोकव्यवहारमाश्रित्य जातिं नित्यां साधयितुं चेष्टते। त्रिविधा खलु अनित्यता भवति संसर्गानित्यता, परिणामानित्यता, प्रध्वंसानित्यता चेति। संसर्गानित्यता यथा - स्फटिकस्य लाक्षादीनामुपधाने सति स्वरूपविरोधानेन पररूपभासः। लाक्षायुपगमे सति स्वरूपप्रतिभासात् परिणामाभावः। परिणामानित्यता यथा - बदरीफलस्य श्यामता तिरोभावे लौहित्यस्य अविर्भावो भवति। प्रध्वंसानित्यता अर्थात् सर्वात्मना विनाशः। एतासां त्रिविधानाम् अनित्यतानां निरासेन नित्यतां प्रतिपादयितुं भाष्यकार आह - ध्रुवमित्यादि। तत्र 'ध्रुवम्' 'कूटस्थम्' इत्येताभ्यां संसर्गानित्यतायाः परिहारो विहितः। 'अविचालि' इति पदेन परिणामानित्यतायाः परिहारो विहितः। तथा च ''अनपाय'' त्यादिना प्रध्वंसानित्यतायाःपरिहारो विहितोऽस्ति।

बोधप्रश्नाः-३

[छात्राः निर्धारितेषु स्थानेषु प्रश्नानामुत्तराणि लिखन्तु। भवतः उत्तरस्य शब्दसंख्या चत्वारिंशतः शब्देभ्योऽधिका न स्यात्।]

१. शब्दार्थसम्बन्धे इत्यत्र आकृतौ पदार्थे को विग्रहः ?

....

....

२. द्रव्ये पदार्थे कः विग्रहः ?

....

....

३. आकृतिपक्षः कथं युक्तोऽस्ति ?

....

....

४. नित्यस्य किं लक्षणम् ?

....

....

५.६ सरांशः

अस्मिन् पाठे सर्वप्रथमम् भवताऽधीतम् यत् शब्दाः नित्याः अनित्याः इति प्रश्नस्य प्रसङ्गे संग्रहकारो व्याडिः स्वीकरोति यत् शब्दाः नित्याः भवन्तु, अनित्याः वा, उभयथाऽपि शास्त्रारम्भो विधेयः। किन्तु पाणिनिना आचार्येण शब्दं नित्यं मत्वैव स्वीयं व्याकरणशास्त्रं प्रवृत्तम्। अस्मिन् प्रसङ्गे भाष्यकारः ''सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे'' इति वार्तिकमवतारयति। अत्र कैयटस्य मतमस्ति यत् जातिस्फोटलक्षणः, व्यक्तिलक्षणो वा शब्दो नित्यो भवति। कार्यशब्दिकानां मतेऽपि प्रवाहनित्यता

भवति। प्रवाहनित्यतया जातिलक्षणस्य अर्थस्यापि नित्यत्वं भवति। द्रव्यपक्षेऽपि सर्वे शब्दाः उपाधिरहितं ब्रह्मतत्त्वमेव वदन्ति, अतो नित्यता। प्रवाहनित्यतयैव नित्यता भवति। सम्बन्धस्य व्यवहारस्याऽपि परम्परया अनादित्वान्नित्यता भवति। भर्तृहरिः आचार्योऽपि शब्दानाम् अर्थानाम् सम्बन्धानां च नित्यत्वं स्वीकरोति।

अग्रे भाष्यकारस्य मतं भवताऽधीतम् यत् यद्यपि ''सिद्ध''-शब्दः नित्यपर्यायवाची वर्तते, अनित्येष्वर्थेषु अपि प्रयुज्यते, यथा – सिद्धः सूपः, किन्तु संग्रहे सिद्धशब्दस्य कार्यविरोधिनि अर्थे प्रयोगदर्शनात् ''सिद्ध'' शब्दः नित्य पर्यायवाची इति स्वीकर्तुं शक्यते। अत्र एकपदेन अवधारणनियमः स्वीकर्तव्यः अत्यन्तसिद्धः सिद्धः अस्ति। अथवा ''व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्नहि सन्देहादलक्षणम्'' इति परिभाषया नित्यपर्यायवाचिनः 'सिद्ध' शब्दस्य ग्रहणम् अत्र स्वीकर्तव्यम्।

अतः परं भवता पठितम् यत् 'सिद्ध'-शब्दस्य ग्रहणमत्र मङ्गलार्थं वर्तते। मङ्गलार्थमेव आचार्यः ''सिद्ध''-शब्दम् आदौ प्रयुक्तवान्। अतः परं भवता ज्ञातम् यत् नित्यशब्दो न केवलं अविनाशिषु पदार्थेषु अविचालिषु च प्रयुज्यते, अपितु, आभीक्ष्ण्ये अर्थेऽपि प्रयुज्यते। तथापि ''व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षणम्'' इति परिभाषया एव नित्यशब्दस्य प्रयोगः कूटस्थेषु अविचालिष्वेव पदार्थेष्वस्ति इति ज्ञास्यामः।

अतः परं भाष्यकारेण प्रतिपादितं वर्तते यत् सिद्धे शब्दे अर्थे सम्बन्धे चेति विग्रहे कः पदार्थः आकृतिः नित्या द्रव्यम् अनित्यम् तस्मिन् पक्षे विग्रह इत्येकः पक्षः। द्रव्ये पदार्थे विग्रहः सिद्धे शब्दे अर्थसम्बन्धे चेति अर्थवताम् शब्दानाम् अर्थैः सह नित्यसम्बन्धः भवतीति स्वीकारात्। अथवा सिद्धे शब्दे अर्थे सम्बन्धे चेति। द्रव्यम् अनित्यम् आकृतिः अनित्या इति द्वितीयः पक्षः। अत्र भाष्यकारः लौकिकमुदाहरणं प्रस्तौति। अन्ते भाष्यकारः स्वमतं प्रदर्शितवान् यत् नित्या आकृतिः। कस्मिंश्चिद् द्रव्ये अप्रत्यक्षा सती अदि आकृतिः सर्वेषु द्रव्येषु अनभिव्यक्ता न भवति, अव्येषु द्रव्येषु तूपलभ्यत एव।

अन्ते भवताऽधीतम् यत् न केवलमिदमेव नित्यलक्षणम् ध्रूवं कूटस्थम् अविचालि अनपायोपजनविकारि अनुत्पच्य्यवृद्धयव्ययोगि यत्तन्नित्यमिति। तदपि नित्यम् यस्मिन् तत्त्वं न विहन्यते। तस्य भावः तत्त्वम् आकृतावपि तत्त्वं न विनश्यति।

५.७ शब्दावली

१.	नित्यः	–	कूटस्थः निश्चितः अविनाशी रूपान्तररहितः।
२.	कार्यः	–	अनित्यः।
३.	लक्षणम्	–	शास्त्रम्।
४.	सिद्धः	–	नित्यः।
५.	अविचाली	–	नित्यावस्थितः पदार्थः।
६.	कूटस्थः	–	अविनाशी, एकस्वरूपेणावस्थितः।
७.	कार्यप्रतिद्वन्द्विभावान्	–	कार्यविरोधिभावात्।
८.	उपात्तः	–	प्रदत्तः।
९.	उपमृद्य	–	विनाश्य।
१०.	अनपायोपजनविकारि	–	परिणामविपरिणामरहितम्।

११. अनुत्पत्त्यवृद्ध्यव्ययोगि – उत्पत्तिवृद्धिक्षयरहितम्।

५.८ सन्दर्भग्रन्था:

महर्षि पतञ्जलिप्रणीतम् व्याकरणमहाभाष्यम्, प्रथमम् आह्निकम्, प्रदीपोद्योतसहितम्, प्रथमो भागः रा. सं. संस्थानम् नवदेहली, पृ. ४६–५३, सन् २००६।

५.९ सहायकग्रन्था:

१. व्याकरणमहाभाष्यम् महर्षिपतञ्जलि प्रथमो भागः सं. श्रीगुरुप्रसादशास्त्री रा. सं. संस्थानम् नवदेहली प्रथमम् आह्निकम् पृ. ४६–५३ २००६

२. व्याकरणमहाभाष्यम् नवाह्निकम् हिन्दीटीकायुतम् टीकाकारः सम्पादकश्च, पं. चारुदेवशास्त्री मोतीलाल बनारसीदास वाराणसी जवाहर नगर दिल्ली प्रथम आह्निकम् पृ. २२–२७, २००५ वि.

३. वाक्यप्रदीयम् ब्रह्मकाण्डम् भर्तृहरि पं. रघुनाथ शर्मा सम्पादन, सं. सं. वि. वि. वाराणसी।

५.१० बोधप्रश्नोत्तराणि

बोधप्रश्ना: – १

१. मीमांसका: अन्ये च केचन ध्वनिना व्यङ्ग्यं नित्यं वर्णमेव शब्दरूपेण स्वीकुर्वन्ति। तेषां मते पदम् वाक्यं चेति वर्णसमूह रूपमेवाऽस्ति। वैयाकरणा: वर्णेभ्यो भिन्नं पदस्फोटं नित्यं वाक्य स्फोटं वा शब्दं स्वीकुर्वन्ति। नैयायिका, वैशेषिकाश्च केवलम् अनित्यं ध्वनिमेव शब्दं संगिरन्ते। अत एव शब्दविषये सन्देहः नित्यः, अनित्यो वेति।

२. शब्दः नित्यः अथापि अनित्यः।

३. व्याडिमतेन शब्दम् उभयथाऽपि (नित्यम् अनित्यं च मत्वा) लक्षणम् प्रवर्त्यम्।

४. पाणिनिः शब्दान् शब्दार्थान् शब्दार्थसम्बन्धं च सिद्धं = नित्यं मत्वा शास्त्रं प्रणीतवान्।

बोधप्रश्ना: – २

१. शब्दार्थसम्बन्धे इत्यत्र विग्रहोऽस्ति – शब्दश्च अर्थश्च सम्बन्धश्च इति शब्दार्थसम्बन्धं तस्मिन् शब्दार्थसम्बन्धे। समाहारद्वन्द्वसमासः।

२. नित्यपर्यायवाची सिद्धशब्दः।

३. संग्रहग्रन्थे सिद्धशब्दः कार्यविरोधिनि अर्थे प्रयुक्तः। अथवा "व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्नहि सन्देहादलक्षणम्" इति परिभाषाबलेन ज्ञायते यत् नित्यपर्यायवाची सिद्धशब्दः।

४. सिद्धपदग्रहणं मङ्गलार्थम्।

५. नित्यशब्दः कूटस्थेषु अविचालिषु भावेषु तथा आभीक्ष्ण्येऽपि वर्तते। किन्तु "व्याख्यानतं" इति परिभाषाबलेन कूटस्थेषु अविचालिषु भावेषु एव वर्तते।

बोधपश्ना: – ३

१. आकृतौ विग्रहः – सिद्धे शब्दे अर्थे सम्बन्धे चेति।

२. द्रव्ये पदार्थे विग्रहः – सिद्धे शब्दे अर्थसम्बन्धे चेति अथवा सिद्धे शब्दे अर्थे सम्बन्धे चेति उभय एव विग्रहः।

३. नित्या आकृतिः। न क्वचिदुपरतेति कृत्वा सर्वत्रोपरता भवति। द्रव्यान्तरस्था तूपलभ्यते। अतः आकृतिपक्षो युक्तः।

४. ध्रुवं कूटस्थम् अविचाल्यनपायोजनविकार्यनुत्पत्त्यवृद्धयव्ययोणि यत् तन्नित्यम्। तदपि नित्यम् यस्मिन् तत्त्वं न विहन्यते। तस्य भावस्तत्त्वम्।

५.११ अभ्यासप्रश्नाः

निबन्धात्मकप्रश्नाः

१. सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे इति वार्तिकमाश्रित्य एको निबन्धो लेख्यः।

दीर्घोत्तरीयप्रश्नाः

१. शब्दानां नित्याऽनित्यविचारः प्रस्तोतव्यः।

लघूत्तरीयप्रश्नाः

१. भाष्यकारमते शब्दः नित्यः ? अनित्यो वा ?

२. ध्वनिव्यङ्ग्यं नित्यं वर्णं शब्दरूपेण के स्वीकुर्वन्ति ?

३. सिद्धशब्दः नितयपर्यायवाची कार्यपर्यायवाची वा ?

४. कूटस्थशब्दस्य कोऽर्थः ?

षष्टमः पाठः (लोकतोऽर्थप्रयुक्ते शास्त्रेण धर्मनियमः क्रियते इति विचारः)

पाठसंरचना

६.१ प्रस्तावाना

वैयाकरणसम्प्रदाये आचार्येण पतञ्जलिना प्रणीतस्य व्याकरणमहाभाष्यस्य महत्त्वपूर्णं स्थानमस्ति। तत्र प्रथमम् आह्निकम् "पस्पशाह्निक"–नाम्नोच्यते। तत्रेदं भवति द्वितीयं खण्डम्, पाठश्चाऽयं द्वितीयो भवति। प्रथमे खण्डे चतुर्षु पाठेषु भवान् व्याकरणमहाभाष्यस्य परिचयम्, व्याकरणाध्ययनस्य साक्षात् प्रयोजनम्, मुख्यानि प्रयोजनानि, आनुषङ्गिकप्रयोजनानि, शब्दानुशासनस्य प्रकारम्, शास्त्रनिर्माणरीतिं च सम्यग् अधीतवान्। द्वितीयखण्डस्य प्रथमे पाठे भवान् शब्दाः नित्याः अनित्या वा, सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे सिद्धशब्दार्थम्, सिद्धपदग्रहणप्रयोजनम्, नित्यशब्दार्थम्, नित्यलक्षणं चैतान् विषयान् सम्यग् अधीतवान्। द्वितीयखण्डस्य द्वितीये पाठे भवान् अर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे लोकस्य प्रामाण्यम्, शास्त्रस्य कर्तव्यम्, यथा लौकिकवैदिकेषु इति वार्तिकम् अप्रयुक्तशब्दानां साधुत्वविचारश्चैतान् विषयान् पठिष्यति।

६.२ उद्देश्यम्

अस्य पाठस्य अध्ययनेन भवान् –

- ➢ शब्दप्रयोगविषये शास्त्रस्य कर्तव्यविषयं ज्ञातुं प्रभविष्यति।
- ➢ ''धर्मनियम''-शब्दस्य अर्थं ज्ञास्यति।
- ➢ ''यथा लौकिकवैदिकेषु'' इति वार्तिकस्य विषये, प्रवृत्तिकार्येषु च नियमानां विषये सम्यग् ज्ञास्यति।
- ➢ अप्रयुक्तशब्दानां प्रयोगविषयं ज्ञातुं शक्ष्यति।

६.३ अर्थपयुक्ते शब्दप्रयोगे लोकस्य प्रामाण्यम्

इतः पूर्वं भवता अधीतम् यत् ''सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे'' इत्यस्मिन् वार्तिके सिद्धे शब्दे अर्थे सम्बन्धे चेति विग्रहः द्रव्यं पदार्थं मत्वा क्रियते, आकृतिं वा ? तथा चेदमपि ज्ञातम् यत् नित्यम् किम् ? अग्रे भाष्यकारः कथयतिः द्रव्यं वा नित्यं स्यात्, आकृतिर्वा नित्या स्यात्, यत् नित्यमस्ति तदेव पदार्थं मत्वा सिद्धे शब्दे अर्थे सम्बन्धे चेति विग्रहो विधेयः।

अतः परम् इयं शङ्का भवति यत् सिद्धः शब्दः अर्थः सम्बन्धश्चेति ज्ञानं कथं भवति ? अस्योत्तरे भाष्यकारः ''लोकतः'' इति वार्तिकमुखेन लौकिकमेकम् उदाहरणमुपस्थापयति। अस्माभिः नित्यपदार्थविषये अन्यो व्यवहारः, अनित्यपदार्थविषये चाऽन्यो व्यवहारो दृश्यते। यथा कश्चित् घटेन कार्यं कर्तुमिच्छति, सः कुम्भकारकुलं गत्वा वदति यत् घटं निर्माण्प्य घटेन कार्यं करिष्यामि। तथैव कोऽपि वैयाकरणकुलं गत्वा न वदति यत् शब्दस्य निर्माणं करोतु, प्रयोगं करिष्ये। अत एव शब्दास्तु नित्या इत्येव मनसि निधाय जनाः शब्दान् प्रयुञ्जते। अग्रे विचारयिष्यामो यदि शब्दानां प्रयोगविषये लोक एव प्रमाणं तर्हि शास्त्रस्य किं कर्तव्यम् अस्तिः ?

६.३.१ शब्दप्रयोगे शास्त्रस्य कर्तव्यम्

अतः परं भाष्यकारः इमां शङ्कामुपस्थापयति यत् शब्दार्थसम्बन्धे यदि लोक एव प्रमाणमस्ति, यदि लोकादेव शब्दार्थसम्बन्धः नित्यः प्रमाणितो भवति, तर्हि शास्त्रस्य किं कार्यमस्ति ? अस्य प्रश्नस्योत्तरे आचार्यः इदं वार्तिकम् अवतारयति – ''लोकतोऽर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनियमः'' इति। अत्राऽयमाशयः – लोकतः –लोकवृद्धव्यवहारादितः। अर्थप्रयुक्ते – अर्थमनुसन्धाय प्रत्यर्थं शब्दप्रयोगे सिद्धेऽपि। शब्दार्थसम्बन्धे लोकादेव सिद्धे, शब्दप्रयोगे चार्थप्रत्यायनाय लोकादेव सिद्धे शास्त्रेण धर्मनियमः क्रियते।

६.३.२ ''धर्मनियम''-शब्दार्थः

अत्र प्रश्नो भवति किमिदं धर्मनियम इति ? अर्थात् धर्मनियम शब्दस्य कोऽर्थः ? अत्र भाष्यकारः त्रीन् अर्थान् प्रस्तौति – धर्माय नियमो धर्मनियमः। अयम् अर्थनिर्देशः तादर्थ्यसम्बन्धं प्रदर्शयितुम् उक्तोऽस्ति। द्वितीयोऽर्थो भवति धर्मार्थो वा नियमः धर्मनियमः। अत्र नियमः धर्मस्य अस्ति, अतः नियमः धर्मनाम्ना उक्तोऽस्ति। तादर्थ्यात् ताच्छब्द्यम् इति नियमात्। अत्र कर्मधारयसमासो विवक्षितोऽस्ति–धर्मश्चाऽसौ नियमश्च धर्मनियमः। तृतीयोऽर्थोऽस्ति–धर्मप्रयोजनो वा नियमो धर्मनियमः। धर्मप्रयोजनशब्दस्य फलितार्थोऽस्ति–धर्मप्रयोज्यः। प्रभाकरादीनां मते लिङादेः क्रियाजन्यम् अपूर्व (अदृष्ट) रूपं कार्यं वाच्यमस्ति। यदा तत् स्वसिद्धये पुरुषं प्रेरयति तर्हि तद् ''नियोग'' नाम्ना उच्यते। तदेव धर्मः। स एव धर्मः असाधुशब्दस्य निवृत्तिरूपस्य नियमस्य कारणं सम्पद्यते। तन्मते अपूर्वः (धर्म) एव यागादीनां मुख्यं फलमस्ति स्वर्गादीस्तु गौणान्येव सन्ति।

६.३.३ मूलग्रन्थपाठः

अथवा किं न एतेन - इदं नित्यम् इदमनित्यमिति ? यन्नित्यं तं पदार्थं मत्वैष विग्रहः क्रियते सिद्धे शब्देऽर्थे सम्बन्धे चेति। कथं पुनर्ज्ञायते - सिद्धः शब्दोऽर्थः सम्बन्धश्चेति ? लोकतः। यल्लोकेऽर्थमर्थमुपादाय शब्दान् प्रयुञ्जते नैषां निर्वृत्तौ यत्नं कुर्वन्ति। ये पुनः कार्या भावाः निर्वृत्तौ तावत्तेषां यत्नः क्रियते। तद्यथा - घटेन कार्यं करिष्यन् कुम्भकारकुलं गत्वाह - 'कुरु घटं कार्यमनेन करिष्यामी'ति। न तद्वच्छब्दान् प्रयुयुक्षमाणो वैयाकरणकुलं गत्वाह - 'कुरु शब्दान् प्रयोक्ष्ये' इति। तावत्येवार्थमुपादाय शब्दान् प्रयुञ्जते।

यदि तर्हि लोक एषु प्रमाणम्, किं शास्त्रेण क्रियते ? लोकतोऽर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनियमः। लोकतोऽर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनियमः क्रियते। किमिदं धर्मनियम इति ? धर्माय नियमो धर्मनियमः। धर्माथो वा नियमो धर्मनियमः। धर्मप्रयोजनो वा नियमो धर्मनियमः।

६.३.४ मूलग्रन्थपाठस्य व्याख्यानम्

"सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे" इति वार्तिकस्य प्रसङ्गे भवता अधीतम् अस्ति यत् अत्र वार्तिके सिद्धे शब्दे अर्थे सम्बन्धे चेति विग्रहः द्रव्यं पदार्थं मत्वा क्रियते, आकृतिं वा ? तथा च नित्यमस्ति तदेव पदार्थं मत्वा सिद्धे शब्दे अर्थे सम्बन्धे चेति विग्रहो विधातव्यः।

अतः परं सिद्धः शब्दोऽर्थः सम्बन्धश्चेति कथं ज्ञायते ? कथमस्य ज्ञानं भवतीति शङ्कायाम् भाष्यकारः "लोकतः" इति वार्तिकमुखेन एकम् लौकिकमुदाहरणम् उपस्थापयति। अस्माभिः नित्यस्य पदार्थस्य विषये अन्यो व्यवहारः, अनित्यस्य पदार्थस्य च विषये अन्यो व्यवहारो दृश्यते। यथा कश्चिद् घटेन कार्यं कर्तुमिच्छति, सः कुम्भकारकुलं गत्वा कथयति यद् घटं निर्मापय, घटेन कार्यं करिष्यामि। तथैव कोऽपि वैयाकरणकुलं गत्वा न वदति यत् शब्दस्य निर्माणं करोतु, प्रयोगं करिष्ये। अत एव शब्दास्तु नित्या एव इति मनसि निधाय जनाः शब्दान् प्रयुञ्जते।

अतः परं भाष्यकारः प्रश्नं करोति यत् शब्दार्थसम्बन्धे यदि लोक एव प्रमाणम् अस्ति, यदि लोकादेव शब्दार्थसम्बन्धः नित्यः प्रमाणितो भवति, तर्हि शास्त्रं किं करोति ? अस्य प्रश्नस्योत्तरे भाष्यकारः इदं वार्तिकमवतारयति - "लोकतोऽर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनियमः" इति। अत्राऽयमाशयोऽस्ति - लोकतः = लोकवृद्धव्यवहारादितः। अर्थ प्रयुक्ते = अर्थमनुसन्धाय प्रत्यर्थं शब्दप्रयोगे सिद्धेऽपि। शब्दार्थसम्बन्धे लोकादेव सिद्धे, शब्दप्रयोगे चाऽर्थप्रत्यायनाय लोकादेव सिद्धे शास्त्रेण धर्मनियमो विधीयते।

ततः धर्मनियम शब्दस्य कोऽर्थः इति जिज्ञासाम् उपस्थापयति भाष्यकारः - किमिदं धर्मनियम इति ? अस्योत्तरे भाष्यकारः त्रीन् अर्थान् प्रस्तौति - धर्माय नियमो धर्मनियमः। अयम् अर्थनिर्देशः तादर्थ्यसम्बन्धं प्रदर्शयितुम् उक्तोऽस्ति। द्वितीयोऽर्थो भवति धर्मार्थो वा नियमो धर्मनियमः। अत्र नियमः धर्मस्य कृते अस्ति, अतो नियमः 'धर्मः' इति नाम्ना उक्तोऽस्ति। तादर्थ्यात् ताच्छब्द्यम् इति नियमात्। अत्र कर्मधारयसमासो विवक्षितोऽस्ति। धर्मश्चाऽसौ नियमश्च धर्मनियमः। तृतीयोऽर्थो भवति - धर्मप्रयोजनो वा नियमो धर्मनियमः। धर्मप्रयोजनशब्दस्य फलितार्थोऽस्ति - धर्मप्रयोज्यः। लिङादिविषयेण नियोगरूपेण धर्मेण प्रयुक्तः इत्यर्थः।

अत्रेदं तात्पर्यमस्ति - प्रभाकरादीनाम् मते लिङादेः क्रियाजन्यम् अपूर्व (अदृष्ट) रूपं कार्यं वाच्यमस्ति। यदा तत् स्वसिद्धये पुरुषं प्रेरयति तर्हि तद् "नियोग" नाम्ना कथ्यते। तदेव धर्मः। स एव धर्मः असाधुशब्दस्य निवृत्तिरूपस्य नियमस्य कारणं सम्पद्यते। तेषां मते अपूर्वः (धर्म) एव यागादीनां मुख्यं फलमस्ति, स्वर्गादीनि तु गौणान्येव फलानि सन्ति।

बोधप्रश्नाः-१

१. सिद्धः शब्दः अर्थः सम्बन्धश्चेति ज्ञानं कथं भवति ?

....

....

२. लोकत एव शब्दार्थसम्बन्धे सिद्धे शास्त्रं किं करोति ?

....

....

३. 'धर्मनियम' शब्दस्य केऽर्थाः ?

....

....

४. धर्माय नियमः इति अर्थनिर्देशः कथम् उक्तोऽस्ति ?

....

....

५. धर्मार्थो वा नियमः धर्मनियमः अत्र नियमः कथं धर्मः ? केन नियमेनः

....

....

६. धर्मप्रयोजनशब्दस्य फलितार्थः कः ?

....

....

७. नियोगः कः ?

....

....

६.४ ''यथा लौकिकवैदिकेषु'' इति वार्तिकावतरणम्

भाष्यकारः पतञ्जलिः लोकत; अर्थमनुसृत्य विहिते शब्दप्रयोगे व्याकरणशास्त्रोक्त धर्मनियमविषये लोकस्य वेदस्य च व्यवहारं प्रमाणत्वेन उपन्यसन् इदं वार्तिकम् उपस्थापयति – यथा लौकिकवैदिकेषु।

अत्र भाष्यकारः कथयति यत् दक्षिणप्रदेशवास्तव्या जनाः तद्धितप्रत्ययानां प्रयोगं प्रेम्णा विदधति। ते तद्धितप्रत्ययप्रिया भवन्ति। अत्र लोके वेदे च इति प्रयोगस्य विषये यथा लौकिकवैदिकेषु इति प्रयोगं कुर्वन्ति। अत्र लोके भवाः विदिताः वा लौकिकाः। वेदे भवाः विदिताः वा वैदिकाः। अत्र लोक-वेद शब्दाभ्याम् ''तत्र विदितः'' ''तत्र भवः'' इत्यनयोरर्थयोः ''लोकसर्वलोकाट्ठञ्'' इत्यनेन ठञ् प्रत्यये ठस्य इकादेशे, आदिवृद्धौ लौकिक-वैदिकशब्दौ सिध्यतः। अत्र तद्धितार्थः युक्त एव। यथा लौकिकेषु च कृतान्तेषु + सिद्धान्तेषु। अत्र ठञ् प्रत्ययः स्वार्थ भवति। अतः अर्थो भवति यत् लोके वेदे च प्रसिद्धा ये सिद्धान्ताः सन्ति, तत्र यथा धर्मस्य नियमोऽस्ति, तथैव अत्र शास्त्रेऽपि शब्दार्थसम्बन्धस्य नित्यतायामपि भविष्यति। अत एव शास्त्रमपि आवश्यकमस्ति।

६.४.१ प्रवृत्तिकार्येषु नियमविधानम्

लोकतोऽर्थप्रयुक्ते शास्त्रेण धर्मनियमः क्रियते इति विचारः

लोके अभक्ष्यो ग्राम्यकुक्कुटः, अभक्ष्यो ग्राम्यसूकर इति कथ्यते। भोज्यपदार्थस्य ग्रहणं क्षुत्प्रतिद्यातार्थं क्षुधः प्रतिघाताय निवृत्त्यर्थं वा विधीयते। पुरुषः कुक्कुटमांसादिभिरपि क्षुधं प्रतिहन्तुम् अर्हति। तत्र अयं नियमो विधीयते इदं भक्ष्यम्, इदम् अभक्ष्यम् इति। तथैव रागात् पुरुषः स्त्रिया सह समागमाय प्रवृत्तो भवति। स्त्रीसमागमयोग्या स्यात् न वा रागस्य निवृत्तिस्तु उभयत्र समानैव भवति। अत्र नियमो विधीयते इयं गम्या अर्थात् समागमयोग्या, इयम् अगम्या अर्थात् समागमार्थम् अयोग्या चेति।

वेदे समाम्नायते– ''पयोव्रतो ब्राह्मणो यवागूव्रतो राजन्यः, आभिक्षाव्रतो वैश्य इति''। अर्थात् ब्राह्मणः दुग्धाहारं कुर्यात्, राजन्यः क्षत्रियः यवाग्वाः आहारं कुर्यात् वैश्यश्च आमिक्षायाः आहारं कुर्यात्। आमिक्षा–तप्ते पयसि दध्नो योगे सति यद् भवति सा आमिक्षा। आहारे किमपि खाद्यं वस्तु स्वीकर्तुं शक्यते। मांसौदनादीनामपि आहारम् कर्तुं शक्नोति सः। तत्र नियमो विधीयते।

तथा च बैल्वः खादिरो वा यूयः स्यादिति विधिरस्ति। यूपः पशोः बन्धनार्थं प्रयुज्यते। कोऽपि जनः किमपि काष्ठं गृहीत्वा तद् उच्छ्रित्य–सन्तक्ष्य अथवा असन्तक्ष्य–अनिखन्य पशुम् अनुबद्धुम् शक्नोति। तत्र नियमो विधीयते।

तथा अग्नौ कपालानि स्थापयित्वा मन्त्रोऽयं पठ्यते – ''भृगूणामङ्गिरसां धर्मस्य तपसा तप्यध्वम्।'' मन्त्रं विनाऽपि ज्वलनकर्मशीलः अग्निः कपालानि सन्तापयत्येव। तत्राऽयं नियमो विधीयते यत् एवं क्रियमाण–विधीयमानम् कल्याणकृद् भवति। तथैव शब्देन अपशब्देन च समानरूपेण अर्थस्य बोधे सति धर्मनियमो विधीयते यत् शब्देनैव अर्थो वक्तव्यः, न अपशब्देन अर्थो वक्तव्यः। एवं विधीयमानं कल्याणकृद् भवति।

६.४.२ मूलग्रन्थपाठः

यथा लौकिकवैदिकेषु प्रियतद्धिता दाक्षिणात्याः – यथा लोके वेदे चेति प्रयोक्तव्ये ''यथा लौकिकवैदिकेष्विति प्रयुञ्जते। अथवा युक्त एव तद्धितार्थः – यथा लौकिकेषु वैदिकेषु च कृतान्तेषु।

लोके तावत् – अभक्ष्यो ग्राम्यकुक्कुटः, अभक्ष्यो ग्राम्यसूकर इत्युच्यते। भक्ष्यं च नाम क्षुत्प्रतिघातार्थमुपादीयते। शक्यं चाऽनेन श्वमांसादिभिरपि क्षुत् प्रतिहन्तुम्। तत्र नियमः क्रियते – इदं भक्ष्यम्, इदमभक्ष्यमिति। तथा खेदात् स्त्रीषु प्रवृत्तिर्भवति। समानश्चाऽयं खेदविगमो गम्यायां चाऽगम्यायां च। तत्र नियमः क्रियते – इयं गम्या, इयमगम्येति।

वेदे खल्वपि – पयोव्रतो ब्राह्मणो यवागूव्रतो राजन्य आमिक्षाव्रतो वैश्यः इत्युच्यते। व्रतं च नामाभ्यवहारार्थमुपादीयते। शक्यं चाऽनेन शालिमांसादीन्यापि व्रतयितुम्। तत्र नियमः क्रियते। तथा – बैल्वः खादिरो वा यूपः स्यादित्युच्यते। यूपश्च नाम पश्वनुबन्धार्थमुपादीयते। शक्यं चानेन यत् किञ्चिदेव काष्ठमुच्छ्रित्याऽनुच्छ्रित्य वा पशुरानुबन्द्धुम्। तत्र नियमः क्रियते। तथा – अग्नौ कपालान्याधिश्रित्याऽभिमन्त्रयते – भृगूणामङ्गिरसां धर्मस्य तपसा तप्यध्वमिति। अन्तरेणापि मन्त्रमग्निर्दहनकर्मा कपालानि सन्तापयति। तत्र च नियमः क्रियते – एवं क्रियमाणमभ्युदयकारि भवतीति।

एवमिहाऽपि– समानायामर्थावगतौ शब्देन चापशब्देन च धर्मनियमः क्रियते। शब्देनैवाऽर्थोऽभिधेयो नापशब्देनेति। एवं क्रियमाणमभ्युदयकारि भवतीति।

६.४.३ मूलग्रन्थपाठस्य व्याख्यानम्

लोके अर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनियमो विधीयते इत्यस्मिन् प्रसङ्गे वार्तिकमायाति – ''यथा लौकिकवैदिकेषु''। अत्र भाष्यकारः पतञ्जलिः कथयति यद् दक्षिणप्रदेशवास्तव्या जनाः तद्धित रुचयः तद्धितप्रिया वा भवन्ति। ते तद्धितप्रत्ययानां प्रयोगं प्रेम्णा कुर्वन्ति। अतोऽत्र लोके वेदे च इति प्रयोगस्य विषये यथा लौकिकवैदिकेषु इति प्रयोगं कुर्वन्ति। अत्र लोके भवाः विदिताः वा लौकिकाः। वेदे भवाः विदिताः वा वैदिकाः। अत्र लोक-वेद शब्दाभ्याम् ''तत्र विदितः'' ''तत्र भवः'' इत्यनयोरर्थयोः ''लोकसर्वलोकाट्ठञ्'' इत्यनेन स्वार्थे ठञ्-प्रत्यये, ठस्य इकादेशे, आदिवृद्धौ लौकिक-वैदिकशब्दौ सिद्ध्यतः। अत्र तद्धितार्थः युक्त एव। यथा लौकिकेषु – लोकप्रसिद्धेषु वैदिकेषु – वेदप्रसिद्धेषु च कृतान्तेषु – सिद्धान्तेषु इत्यर्थः। अतः अर्थो भवति यत् लोके वेदे च प्रसिद्धाः ये सिद्धान्ताः सन्ति, तत्र यथा धर्मस्य नियमोऽस्ति, तथैव अत्र शास्त्रेऽपि शब्दार्थसम्बन्धस्य नित्यतायां भविष्यति।

वस्तुतस्तु – समुदायेषु वृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्ते इति सिद्धान्तात् समुदायवाचकाः शब्दाः समुदायस्य एकदेशं वक्तुमपि व्यवह्रियन्ते। लोकवेदशब्दौ समुदायरूपमर्थं कथयतः, लोकस्य च एकदेशं यथा लोके वेदे च इति कथनमेव युक्तं स्यात्। परन्तु तद्धितेषु विशिष्टरुचिकारणेन वार्तिककारः समुदायभूते लोके वेदे च तथा तयोरेकदेशे अर्थात् वस्तुतः अभिन्ने अवयवे भेदं कल्पयित्वा आधाराधेयभावरूपं सम्बन्धं निर्माय ''तत्र भवः'' इत्यर्थे तद्धितं 'ठञ्' प्रत्ययं करोति। तत्र केवलम् अयमेवाऽर्थोऽस्ति – लोके, वेदे चेति। यदि कृतान्तः विशेष्यः स्यात् तर्हि, न तु सः लोकस्वरूपः, न वा वेदस्वरूपः, अपितु लोके वेदे च विद्यमानोऽस्ति। तत्र वास्तविकः आधाराधेयभावः। अत्र ''तत्र भवः'' इत्यर्थे तद्धितार्थो युक्त एव। तद्धितप्रियता तद्धितप्रत्ययविधाने कारणं नास्ति।

लोके अभक्ष्यो ग्राम्यकुक्कुटः, अभक्ष्यो ग्राम्यसूकर इति कथ्यते। भक्ष्यस्य भोज्यपदार्थस्य ग्रहणं क्षुधः प्रतिघातार्थं निवृत्यर्थं वा विधीयते। पुरुषः कुक्कुटमांसादिभिरपि क्षुधं प्रतिहन्तुं शक्नोति। तत्र नियमो विधीयते यत् इदं भक्ष्यम्, इदम् अभक्ष्यमिति। तथैव रागात् पुरुषः स्त्रिया सह समागमाण समानैव भवति। स्त्री समागमयोग्या स्यात् न वा, रागस्य निवृत्तिस्तु उभयत्र समानैव भवति। अत्र नियमो विधीयते यद् इयं गम्या अर्थात् समागमयोग्या, इयमगम्या अर्थात् समागमार्थम् अयोग्या चेति।

वेदे समाम्नायते – उच्यते – ''पयोव्रतो ब्राह्मणो, यवागूव्रतो राजन्यः, आमिक्षाव्रतो वैश्य इत्युच्यते।'' अर्थात् ब्राह्मणः दुग्धाहारं कुर्यात्, राजन्यः = क्षत्रियः यवाग्वाः आहारं कुर्यात्, वैश्यश्च आमिक्षाया आहारं कुर्यात्। आमिक्षातप्ते पयसि – दुग्धे दध्नो योगे सति यद् भवति सा आमिक्षा। आहारे किमपि खाद्यं वस्तु स्वीकर्तुं शक्यते। मांसौदनादीनामपि आहारं कर्तुं शक्नोति सः। तत्र नियमो विधीयते।

तथा च बैल्वः खादिरो वा यूपः स्यादिति विधिरस्ति। यूपः पशोः बन्धनार्थं प्रयुज्यते। कोऽपि जनः किमपि काष्ठं गृहीत्वा तद् उच्छ्रित्य – सन्तक्ष्य अथवा अनुच्छ्रित्य – असन्तक्ष्य पशुम् अनुबन्द्धुम् शक्नोति। तत्र नियमो विधीयते। तथा अग्नौ कपालानि स्थापयित्वा मन्त्रोऽयं पठ्यते – ''भृगूणाभङ्गिरसां धर्मस्य तपसा तप्यध्वम्''। मन्त्रं विनापि ज्वलनकर्मशीलः अग्निः कपालानि सन्तापयत्येव। तत्र अयं नियमो विधीयते यद् एवं क्रियमाणं – विधीयमानम् अभ्युदयकारि-कल्याणकृद् भवति। तथैव इहापि- अत्रापि शब्देन अपशब्देन च समानरूपेण अर्थस्य बोधे सति धर्मनियमो विधीयते यत् शब्देनैव – साधुशब्देनैव अर्थः अभिधेयः – वक्तव्यः, न अपशब्देन अर्थो वक्तव्यः। एवं क्रियमाणम् – विधीयमानम् अभ्युदयकारि – कल्याणकृद् भवतीति।

बोधप्रश्नाः-२

१. लौकिकशब्दस्य को विग्रहः ? कः प्रत्ययः ?

....

....

२. वैदिकशब्दस्य को विग्रहः ? कः प्रत्ययः ?

....

....

३. अत्र तद्धितार्थो युक्तो न वा ? युक्तश्चेत् कथम् ?

....

....

४. शब्देन चापशब्देन च समानायामर्थावगतौ शास्त्रेण किं क्रियते ?

....

....

६.५ अप्रयुक्तशब्दानां साधुत्वविचारः

इतः पूर्वं भाष्यकारः ''लोकतोऽर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनियमः'' इति वार्तिकमुखेन साधितवान् यत् प्रयुक्तेषु साधुषु असाधुषु च शब्देषु प्रयुक्तसाध्वन्वाख्यानेन तेषु धर्मः, प्रयुक्तेषु असाधुषु व शब्देषु अधर्मः इति। एवञ्च अप्रयुक्तानामप्रयोगेणैव असाधुत्वस्य अनुमानाद् असाधूनामप्यनेन अन्वाख्यानाद् अप्रामाण्यं स्यात्। तथा च उपर्युक्तवार्तिकस्य नियमानुपपत्तिश्च भवति। अत एव भाष्यकारः आक्षेपरूपेण कात्यायनस्य इदं वार्तिकं प्रस्तौति ''अस्त्यप्रयुक्त'' इति। अस्य वार्तिकस्य व्याख्यानम्, आक्षेपस्य समाधानं च भवान् अग्रे पठिष्यति।

६.५.१ ''अस्त्यप्रयुक्तः'' इति वार्तिकावतरणम्

अत्र आक्षेपो भवति यत् निश्चितरूपेण ऊष, तेर, चक्र, पेच इत्येते शब्दाः अप्रयुक्ताः सन्ति। अत्र शङ्का भवति अप्रयुक्ता अपि शब्दाः सन्ति इत्यत्र किमनिष्टम् ? अप्रयुक्तसत्त्वे अस्माकम् अनिष्टं नास्ति। व्याकरणस्य साधुमात्रार्थत्वात्। आक्षेपकर्ता स्वाशयं स्पष्टीकुर्वन् वदति यद् भवान् प्रयोगादेव शब्दानां साधुत्वस्य निश्चयं करोति। अतः इदं सम्भाव्यते यत् अप्रयुक्ताः शब्दा असाधवः स्युः। अतः परं भाष्यकारः आक्षेपस्य असङ्गतिं प्रकटयन्नाह इदं कथनम् परस्परं विरुद्धमेवाऽस्ति यत् शब्दाः अप्रयुक्ताः सन्ति। यदि शब्दाः सन्ति तर्हि नाऽप्रयुक्ताः। यदि अप्रयुक्ताः तर्हि न सन्ति। सन्ति चाप्रयुक्ताश्चेति परस्परं विरुद्धमेवास्ति। इदमपि महदाश्चर्यमेव यद् भवान् ऊष तेर प्रभृतीनां शब्दानां प्रयोगं कुर्वन्नेव वदति यत् ते शब्दाः अप्रयुक्ताः सन्ति। अस्मिन् समये कोऽन्यः पुरुषः शब्दानां प्रयोगे कुशलः स्यात् ? अर्थात् न कोऽपीति। अत्र भाष्यकारप्रशंसायां तात्पर्यमस्ति।

अत्र उत्तरमस्ति यदेतत् परस्परं विरुद्धं वचनं नास्ति। शब्दाः सन्ति, यतो हि शास्त्रकाराः एतेषाम् शास्त्रद्वारा अन्वाख्यानं कुर्वन्ति। 'अप्रयुक्ताः' इति कथनेन इदं तात्पर्यमस्ति यद् एते लोके अप्रयुक्ताः सन्ति। वयं न कथयामः यद् अस्माभिः अप्रयुक्ता इति, अपितु लोके अप्रयुक्ताः। भवानपि अभ्यन्तरो लोके इत्याश्त्तेपस्य उत्तरमस्ति यत् अहं लोकेऽस्मि, न त्वहं लोकः।

उपर्युक्तशङ्कायाः समाधाने भाष्यकारः वार्तिकमिदमुपस्थापयति – ''अस्त्यप्रयुक्तः

इति चेन्न, अर्थे शब्दप्रयोगाद्" इति। अर्थात् "अस्त्यप्रयुक्तः" इति वार्तिकमुखेन केषांचन शब्दानां अप्रयुक्तत्वं यदुक्तम्, तत् समीचीनं नास्ति। यतो हि अर्थं प्रतिपादयितुं शब्दाः प्रयुज्यन्ते ऊष, तेर, पेच इत्येतेषां शब्दानाम् अर्थाः सन्ति येषामर्थानां विषये एते प्रयुज्यन्ते। अग्रे भाष्यकारः वदति यद् अप्रयेणः प्रयोगान्यत्वाद् एतेषां शब्दानामर्थे लोके अर्थात् अन्ये शब्दाः प्रयुज्यन्ते। यथा – 'ऊष' इत्यस्मिन् अर्थे क्व यूयमुषिताः, 'तेर' इत्यस्मिन् अर्थे क्व यूयं तीर्णाः, 'चक्र' इत्यस्मिन् अर्थे क्व यूयं कृतवन्तः, पेच इत्यस्मिन् अर्थे क्व यूयं पक्ववन्तः इति। अतः परं भाष्यकारः 'ऊष' इत्यादिशब्दानाम् अप्रयुक्तत्वपक्षेऽपि शास्त्रद्वारा तेषां साधुत्वविधानोपायं प्रतिपादयन् वदति – अप्रयुक्ते दीर्घसत्रवत्। सर्वे देशान्तरे इति। अर्थात् यदि ऊष तेर प्रभृतीनां शब्दानाम् अप्रयुक्तत्वं स्वीक्रियते चेदपि दीर्घसत्रवत् तेषाम् अनुशासनं तु व्याकरणशास्त्रेण कर्तव्यमेव। यथा वार्षशतिकानि दीर्घसत्राणि – यानि सत्राणि (यज्ञाः) वर्षसहस्रं यावत् प्रचलति वार्षसहस्रिकाणि च दीर्घसत्राणि – यानि सत्राणि (यज्ञाः) वर्षशतं यावत् प्रचलन्ति, तानि सत्राणि साम्प्रतं कोऽपि न व्यवहरति, केवलं ऋषिसम्प्रदायो धर्म इति कृत्वा याज्ञिकाः शास्त्रे तादृशसत्राणां नामनिर्देशमात्रं कुर्वन्ति। एते शब्दा देशान्तरे प्रयुज्यन्ते एतेषां शब्दानां प्रयोगाणाम् उपलब्ध्यर्थं प्रयत्नः कर्तव्यो भवति। अतः परं भाष्यकारः शब्दानां प्रयोगविषयं उपस्थापयति–सप्तद्वीपा वसुमती इत्यादि। एतस्मिंश्च अत्यन्ते महति शब्दप्रयोगविषये ते ते शब्दाः तत्र तत्र देशेषु तथा च तत्तदर्थेषु निश्चितरूपेण नियतविषयाः दृश्यन्ते, न सर्वत्र। तद्यथा 'शव्' धातोः 'गति' क्रियार्थे केवलं काम्बोजदेशे एव प्रयोगो दृश्यते। आर्यावर्तदेशे आर्याः 'शव' शब्दस्य प्रयोगं शरीरस्य मृत्युरूपे विकारे "लाश" इत्यर्थे कुर्वन्ति। तथैव गत्यर्थे गत्यर्थे 'हम्म' धातुः सुराष्ट्रेषु, "रंह" धातुश्च प्राचीनमध्यप्रदेशे प्रयुज्यते, परन्तु, आर्यावर्ते तु उभयोः स्थाने केवलं 'गम्' धातुः प्रयुज्यते। 'दाति'-शब्दो लवनार्थे प्राच्येषु प्रयुज्यते, उत्तरदेशेषु च 'दात्रम्' इत्येव प्रयुज्यते। अतः कोऽपि शब्दः अत्र अप्रयुक्तोऽपि सन् देशान्तरे प्रयुक्तो भवितुमर्हति। अतः कस्यचिदपि शब्दस्य प्रयोगाभावेऽपि शास्त्रेण तस्याऽनुविधानं न्याय्यमेव।

६.५.२ अप्रयुक्तप्रयोगनिदर्शयम्

अतः परम् आचार्यः पतञ्जलिः वदति यद् ये एते भवता अप्रयुक्ताः शब्दा उक्ताः तेषामपि प्रयोगः वेदेषूपलभ्यते। यथा ऊष–यद्वो रेवती रेवत्यं तदूष। सप्तास्ये रेवती रेवदूष (ऋग्वेद ४.५१.४) चक्र–यन्मे नरः श्रुत्यं ब्रह्मचक्र (ऋग्वेद १.१६५.११)। यत्रानश्चक्रा जरसं तनूनाम् (ऋग्वेदः १.८९.९) पेच, तेर प्रभृतयः शब्दा अपि वेदेषु अन्वेष्टुं शक्यन्ते। अतः सर्वानपि शब्दान् देशान्तरादिषु प्रयुक्तान् मत्वा शास्त्रेण तेषां साधुत्वबोधकमनुविधानं कर्तव्यमेवाऽस्ति।

६.५.३ मूलग्रन्थपाठः

अस्त्यप्रयुक्तः।।

सन्ति वै शब्दा अप्रयुक्ताः। तद्यथा – 'ऊष', 'तेर', 'पेचे'ति। किमतो यत् सन्त्यप्रयुक्ताः। प्रयोगाद्धि भवाञ्छब्दानां साधुत्वमध्यवस्यति। य इदानीमप्रयुक्ता नाऽपि साधवः स्युः। इदं तावद् विप्रतिषिद्धम् – यदुच्यते – 'सन्ति वै शब्दा अप्रयुक्ता' इति। यदि सन्ति नाऽप्रयुक्ताः, अथाऽप्रयुक्ता न सन्ति, 'सन्ति चाप्रयुक्ताश्चेति विप्रतिषिद्धम्'। प्रयुञ्जान एव खलु भवानाह – 'सन्ति शब्दा अप्रयुक्ता' इति। कश्चेदानीमन्यो भवज्जातीयकः पुरुषः शब्दानां प्रयोगे साधुः स्यात्। नैतद् विप्रतिषिद्धम्। 'सन्ती'ति तावद् ब्रूमो यदेतान् शास्त्रविदः शास्त्रेणाऽनुविदधते। 'अप्रयुक्ता' इति ब्रूमो यल्लोकतोऽप्रयुक्ता इति। ननु च भवानप्यभ्यन्तरो लोके। अभ्यन्तरोऽहं लोके, न त्वहं लोकः।

अस्त्यप्रयुक्त इति चेन्नाऽर्थे शब्दप्रयोगात्।।

अस्त्यप्रयुक्त इति चेत् ? तन्न। किं कारणम् ? अर्थे शब्दप्रयोगात्। अर्थे शब्दाः प्रयुज्यन्ते। सन्ति चैषां शब्दानामर्था येष्वर्थेषु प्रयुज्यन्ते।

लोकतोऽर्थप्रयुक्ते शास्त्रेण धर्मनियमः क्रियते इति विचारः

अप्रयोगः प्रयोगान्यत्वात्।।

अप्रयोगः खल्वप्येषां शब्दानां न्याय्यः। कुतः ? प्रयोगान्यत्वात्। यदेषां शब्दानामर्थे अन्याञ्छब्दान् प्रयुञ्जते। तद्यथा – 'ऊषे'त्यस्याऽर्थे 'क्व यूयमुषिताः'। 'तेरे'त्यस्थाऽर्थे 'क्व यूयं तीर्णाः'। 'चक्रे'त्यस्याऽर्थे 'क्व यूयं कृतवन्तः'। 'पेचे'त्यस्याऽर्थे 'क्व यूयं पक्ववन्तः'। इति।

अप्रयुक्ते दीर्घसत्रवत्।।

यद्यप्यप्रयुक्ताः अवश्यं दीर्घसत्रवल्लक्षणेनाऽनुविधेयाः। तद्यथा दीर्घसत्राणि वार्षशतिकानि वार्षसाहस्त्रिकाणि च। न चाऽद्यत्वे कश्चिदप्याहरति। केवलमृषिसम्प्रदायो धर्म इति कृत्वा याज्ञिकाः शास्त्रेणाऽनुविदधते।

सर्वे देशान्तरे।।

सर्वे खल्वप्येते शब्दा देशान्तरेषु प्रयुज्यन्ते। न चैवोपलभ्यन्ते। उपलब्धौ यत्नः क्रियताम्। महान् शब्दस्य प्रयोगविषयः। सप्तद्वीपा वसुमती त्रयो लोकाश्चत्वारो वेदाः साङ्गाः सरहस्या बहुधा भिन्ना एकशतमध्वर्युशाखाः सहस्त्रवर्त्मा सामवेदः एकविंशतिधा बाह्वृच्यं नवधाऽऽथर्वणो वेदो वाकोवाक्यमितिहासः पुराणं वैद्यकमित्येतावाञ्शब्दस्य प्रयोगविषयः। एतावन्तं शब्दस्य प्रयोगविषयमननुनिशम्य 'सन्त्यप्रयुक्ता' इति वचनं केवलं साहसमात्रमेव।

एतस्मिंश्चाऽतिमहति शब्दस्य प्रयोगविषये ते शब्दास्तत्र तत्र नियतविषया दृश्यन्ते। तद्यथा – शवतिर्गतिकर्मा कम्बोजेष्वेव भाषितो भवति, विकार एनमार्या भाषन्ते 'शव' इति। हम्मतिः सुराष्ट्रेषु। रंहतिः प्राच्यमध्येषु। गमिमेव त्वार्याः प्रयुञ्जते। दातिर्लवनार्थे प्राच्येषु। दात्रमुदीच्येषु।

ये चाऽप्येते भवतोऽप्रयुक्ता अभिमताः शब्दाः एतेषामपि प्रयोगो दृश्यते। क्व ? वेदे। तद्यथा – ''सप्तास्ये रेवती रेवदूष।'' ''यद्वो रेवती रेवत्यां तमूष।'' ''यन्मे नरः श्रुत्यं ब्रह्म चक्र।'' ''यत्रा नश्चक्रा जरसं तनूनाम्'' इति।

६.५.४ मूलग्रन्थपाठस्य व्याख्यानम्

पूर्वं भाष्यकारः साधितवान् यत् लोके साधुशब्दानाम् असाधुशब्दानां प्रयोगेण च प्रयोगो जायते। तत्र शास्त्रस्य अयमादेशो भवति यत् साधुशब्दानां प्रयोगेण धर्मो भवति, असाधुशब्दानां प्रयोगेण च अधर्मो जायते। एवञ्च अप्रयुक्तानां शब्दानामप्रयोगेणैव असाधुत्वस्य अनुमानाद् असाधूनामप्यनेनैव अन्वाख्यानाद् अप्रामाण्यं स्यात्। तथा च ''लोकतोऽर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनियमः'' इति वार्तिकस्य नियमानुपपत्तिश्च भवति। अत एव भाष्यकारः आक्षेपरूपेण कात्यायनस्य इदं वार्तिकं प्रस्तौति – ''अस्त्यप्रयुक्त'' इति।

अत्र उपर्युक्तवार्तिकमुखेन आक्षेपो विधीयते यत् निश्चितरूपेण ऊष, तेर, चक्र, पेच इत्येते शब्दाः अप्रयुक्ताः सन्ति। अत्र अप्रयुक्ता अपि शब्दाः सन्ति इत्यत्र किमनिष्टम् ? इति शङ्का न कर्तव्या। अप्रयुक्तसत्त्वेऽपि अस्माकं किमप्यनिष्टं नास्ति। व्याकरणस्य साधुमात्रार्थत्वात्। अत्र आक्षेपकर्ता स्वीयम् आशयं स्पष्टीकुर्वन् वदति यद् भवान् प्रयोगादेव शब्दानां साधुत्वस्य निश्चयं करोति। अत इदं सम्भाव्यते यद् ये शब्दाः सम्प्रति अप्रयुक्ताः ते साधवो न स्युः। अतः परं

भाष्यकारः आक्षेपम् असङ्गतं मत्वा वदति – इदं कथनमेव परस्परं विरुद्धमस्ति यत् शब्दा अप्रयुक्ताः सन्ति। यदि शब्दाः सन्ति तर्हि नाऽप्रयुक्ताः। यदि अप्रयुक्ताः तर्हि न सन्ति। सन्ति चाप्रयुक्ताश्चेति परस्परं विरुद्धमेवाऽस्ति। इदमपि महद् आश्चर्यमेवाऽस्ति यद् भवान् ऊष तेर प्रभृतीनां शब्दानां प्रयोगं कुर्वन्नेव वदति यत् ते शब्दाः अप्रयुक्ताः सन्ति। अस्मिन् समये कोऽन्यः पुरुषः शब्दानां प्रयोगे कुशलः स्यात् ? न कोऽपीति। अत्र भाष्यकारप्रशंसायां तात्पर्यमस्ति।

अतः परम् आक्षेपकार मुखेन शङ्कां स्पष्टीकारयन् भाष्यकारः कथयति यद् एतत् परस्परं विरुद्धं वचनं नाऽस्ति। शब्दाः सन्ति, यतो हि शास्त्रकारा एतेषां शास्त्रद्वारा अन्वाख्यानं कुर्वन्ति। ''अप्रयुक्ताः'' इति कथनस्य इदं तात्पर्यमस्ति यद् एते लोकेऽप्रयुक्ताः सन्ति। वयं न कथयामो यदस्माभिः अप्रयुक्ताः सन्ति, अपितु, लोकेऽप्रयुक्ताः। ततः परम् 'भवानपि अभ्यन्तरो लोके' अर्थात् भवानपि लोकान्तर्भूतः इत्यस्य आक्षेपस्य उत्तरं प्रस्तौति भाष्यकारः उत्तरयति यत् अभ्यन्तरोऽहं लोके अर्थात् अहं लोकेऽस्मि। न त्वहं लोक इति।

अतः परम् ''अस्त्यप्रयुक्तः'' इति वार्तिकस्य प्रत्याख्याने अपरं वार्तिकं प्रस्तौति भाष्यकारः अस्त्यप्रयुक्तः इति चेन्नार्थे शब्दप्रयोगात्। इति। अयमाशयः – ''अस्त्यप्रयुक्तः'' इति वार्तिकमुखेन ऊष, तेर प्रभृतीनां शब्दानाम् अप्रयुक्तत्वं यदुक्तम्, तत् समीचीनं नास्ति। यतो हि अर्थप्रतिपादनार्थं शब्दाः प्रयुज्यन्ते। ऊष, तेर, वेच, चक्र एतेषां शब्दानाम् अर्थाः सन्ति, येषामर्थानां विषये एते प्रयुज्यन्ते। अग्रे भाष्यकारः ''अप्रयोगः प्रयोगान्यत्वात्'', ''अप्रयुक्ते दीर्घसत्रवत्'', ''सर्वे देशान्तरे'' इति वार्तिकत्रयमुपस्थापयति।

अत्राऽयमाशयः – एतेषां शब्दानामप्रयोगोऽपि समुचित एवास्ति। यतो हि एतेषां शब्दानामर्थे लोके अन्ये शब्दाः प्रयुज्यन्ते। यथा – 'ऊष' इत्यर्थे 'क्व यूयम् उषिताः', 'पेच' इत्यस्मिन् 'अर्थे क्व यूयं पक्ववन्तः' इति। अतः परं भाष्यकारः 'अप्रयुक्ते दीर्घसत्रवत्' इति वार्तिकमुखेन वदति यत् अप्रयुक्तत्वपक्षेऽपि शास्त्रेण तेषां साधुत्वविधानाय अन्वाख्यानं विधीयते एव। दीर्घसत्रवत्। यथा वार्षशतिकानि दीर्घसत्राणि – यानि सत्राणि (यज्ञाः) वर्षशतं यावत् प्रचलन्ति, वार्षसहस्रिकाणि च दीर्घसत्राणि – यानि सत्राणि (यज्ञाः) वर्षसहस्रं यावत् प्रचलन्ति, तानि सत्राणि साम्प्रतं कोऽपि न व्यवहरति, केवलम् ऋषिसम्प्रदायो धर्मः (वेदाध्ययनो धर्मः) इति मत्वा याज्ञिकाः शास्त्रे तादृशसत्राणां नामनिर्देशनमात्रं कुर्वन्ति। अतः परम् ''सर्वे देशान्तरे'' इति वार्तिकमुखेन भाष्यकारः सूचयति यत् सर्वेऽपि शब्दाः देशान्तरे प्रयुज्यन्ते। एतेषां शब्दानां प्रयोगाणाम् उपलब्ध्यर्थं प्रयत्नः कर्तव्यो भवति। ततो भाष्यकारः ''महान् हि शब्दस्य प्रयोग विषयः। सप्तद्वीपा वसुमती'' इत्यादि कथनेन शब्दानां प्रयोगविषयमुपस्थापयति। एतस्मिश्च अत्यन्तं महति शब्दस्य प्रयोगविषये ते ते शब्दाः तत्र तत्र देशेषु, तथा च तत्तदर्थेषु निश्चितरूपेण नियतविषयेषु प्रयुज्यन्ते, न सर्वत्र। तद्यथा – 'शव्' धातोः 'गति' क्रियार्थे केवलं ''काम्बोज'' देशे एव प्रयोगो भवति, किन्तु आर्यावर्तदेशे आर्याः 'शव' शब्दस्य प्रयोगं शरीरस्य मृत्युरूपे विकारे 'लाश' इत्यर्थे कुर्वन्ति। तथैव गत्यर्थे 'हम्म' धातोः प्रयोगः सुराष्ट्र देशे, 'रंह' धातोः प्रयोगः प्राच्यदेशे मध्यदेशे च दृश्यते। किन्तु गत्यर्थे एव आर्याः 'गम्' धातोः प्रयोगं कुर्वन्ति। 'दाति' शब्दः लवनार्थे प्राच्यदेशे प्रयुज्यते, उत्तरदेशेषु च 'दात्रम्' इत्येव प्रयुज्यते। अतः कोऽपि शब्दः अप्रयुक्तः सन्नपि देशान्तरे प्रयुक्तो भवितुमर्हति। अतः कस्यचिदपि शब्दस्य प्रयोगाभावेऽपि शास्त्रेण तस्य अन्वाख्यानम् अनुविधानं वा भवितुमर्हत्येव।

अतः परं भाष्यकारः आचार्यः पतञ्जलिः वदति यद् ये एते भवता अप्रयुक्ताः शब्दा उक्ताः सन्ति तेषामपि प्रयोगः वेदेषूपलभ्यते। यथा – ऊष – यद्वो रेवती रेवत्यं तदूष। सप्तास्ये रेवती रेवदूष (ऋ. ४.५१.४) चक्र – यन्मे नरः श्रुत्यं ब्रह्म चक्र। (ऋ. १.६५.११) यत्रा नश्चक्रा जरसं तनूनाम्। (ऋ. १.८९.९) पेच, तेर प्रभृतीनां शब्दानां प्रयोगोऽपि वेदेषु अन्वेष्टुं शक्यते। अतः सर्वानपि शब्दान् देशान्तरादिषु प्रयुक्तान् मत्वा शास्त्रेण तेषाम् साधुत्वबोधकमनुविधानं कर्तव्यमेवाऽस्ति।

बोधप्रश्नाः-३

१. भाष्यकारः "लोकतोऽर्थप्रयुक्ते" इति वार्तिकमुखेन किं साधितवान् ?

२. अस्त्यप्रत्युक्तः इत्यस्य समाधानं भाष्यकृता कथं विहितम् ?

३. अप्रयुक्तशब्दानां शास्त्रेणानुविधानम् उचितम् न वा ?

४. ऊष तेर चक्र पेच इत्येतेषाम् अप्रयुक्तानां शब्दानां प्रयोगः क्व दृश्यते ?

६.६ सारांशः

अस्मिन् पाठे भवान् अधीतवान् यत् शब्दार्थसम्बन्धस्य सिद्धत्वे लोक एव प्रमाणमस्ति, लोकत एव शब्दार्थसम्बन्धः नित्यः प्रमाणितो भवति तर्हि शास्त्रस्य किं कर्तव्यम् इति प्रश्ने भाष्यकारः वार्तिकमिदम् अवतारयति – लोकतोऽर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगो शास्त्रेण धर्मनियमः इति। अर्थात् शब्दप्रयोगे अर्थप्रत्यायनाय लोकादेव सिद्धे शास्त्रेण धर्मनियमो विधीयते। भाष्यकारः "धर्मनियमः" शब्दस्य त्रीन् अर्थान् प्रस्तौति – धर्माय नियमो धर्मनियमः। धर्मार्थो वा नियमः धर्मनियमः। धर्मप्रयोजनो वा नियमः धर्मनियमः।

तदनन्तरम् भाष्यकारः "यथा लौकिकवैदिकेषु" इति वार्तिकमवतारयन् वदति यत् लोके वेदे च प्रसिद्धा ये सिद्धान्ताः सन्ति तत्र यथा धर्मस्य नियमोऽस्ति तथैवाऽत्र शास्त्रेऽपि शब्दार्थसम्बन्धस्य नित्यतायामपि भविष्यति। अत एव शास्त्रमपि आवश्यकमस्ति। अतः परं भाष्यकारः लौकिकोदाहरणानि प्रस्तौति। यथा – अभक्ष्यनियमेन भक्ष्यनियमः। वैदिकोदाहरणे, यथा–पयोव्रतो ब्राह्मणः, बैल्वः खादिरो वा यूपः स्यात् इत्यादि। अतः भाष्यकारः सिद्धान्तयति यत् शब्देन अपशब्देन च समानरूपेणाऽर्थबोधे सति धर्मनियमो विधीयते यत् शब्देनैवाऽर्थो वक्तव्यः, न अपशब्देन। एवं क्रियमाणं कल्याणकृद् भवतीति।

अन्ते भाष्यकारः पूर्वम् आक्षेपं प्रस्तौति "अस्त्यप्रयुक्तः" इति वार्तिकमुखेन, यत् ऊष, तेर, चक्र, पेच इति शब्दाः अप्रयुक्ताः सन्ति। ततो भाष्यकारः शब्दानां प्रयोविषयं प्रस्तौति। ऊष इत्यादीनामर्थे शब्दानां प्रयोगाः दृश्यन्ते। सर्वे देशान्तरे, अप्रयुक्ते दीर्घसत्रवत् इति समाधानान्तरं वदति भाष्यकारः यत् एते सर्वेऽपि शब्दाः वेदेषु दृश्यन्ते।

६.७ शब्दावली

१. लोकतः – लोकवृद्धव्यवहारादितः।

२. अर्थप्रयुक्ते – अर्थमनुसन्धाय प्रत्यर्थं शब्दप्रयोगे सिद्धेऽपि।

३.	नियोगः	–	लिङादेः क्रियाजन्यम् अपूर्वम् (अदृष्टम्) रूपं कार्यं यदा स्वसिद्धयै पुरुषं प्रेरयति तदा तद् ''नियोग'' नाम्नोच्यते।
४.	प्रयुञ्जते	–	प्रयोगं कुर्वन्ति।
५.	कृतान्तेषु	–	सिद्धान्तेषु।
६.	लौकिकेषु	–	लोके भवेषु विदितेषु वा।
७.	वैदिकेषु	–	वेदे भवेषु विदितेषुवा।
८.	क्षुत्प्रतिघातार्थम्	–	क्षुन्निवृत्त्यर्थम्।
९.	खेदात्	–	रागात्। खेदो रागः। इन्द्रियनियमाऽसामर्थ्यं वा खेदः।
१०.	उच्छ्रित्याऽनुच्छ्रित्य	–	सन्तक्ष्याऽसन्तक्ष्य।

६.८ सन्दर्भग्रन्थाः

महर्षिपतञ्जलिप्रणीतम् व्याकरणमहाभाष्यम् प्रथमम् आह्निकम् प्रदीपोद्योत सहितम्, प्रथम भागः, रा.सं. संस्थानम्, नवदेहली, पृ. ५४-६२, सन् २००६।

६.९ सहायकग्रन्थाः

१. व्याकरणमहाभाष्यम् महर्षिपतञ्जलि प्रथम भागः सं. श्री गुरुप्रसाद शास्त्री २००६ रा. सं. संस्थानम् नवदेहली प्रथमम् आह्निकम् पृ. ५४-६२।

२. व्याकरणमहाभाष्यम् नवाह्निकम् हिन्दीटीकायुतम् टीकाकारः सम्पादकश्च, पं. चारुदेवशास्त्री मोतीलाल बनारसीदास वाराणसी जवाहर नगर दिल्ली प्रथम आह्निकम् पृ. २२-२७, २००५ वि.।

६.१० बोधप्रश्नोत्तराणि

बोधप्रश्नाः-१

१. सिद्धः शब्दः अर्थः सम्बन्धश्चेति ज्ञानं लोकतः भवति।

२. लोकत एव शब्दार्थसम्बन्धे सिद्धे शास्त्रं धर्मनियमं करोति।

३. ''धर्मनियम'' शब्दस्य अर्था भवन्ति-धर्माय नियमः धर्मार्थो वा नियमः, धर्मप्रयोजनो वा नियमः।

४. धर्माय नियमः इत्ययम् अर्थनिर्देशः तादर्थ्यसम्बन्धं प्रदर्शयितुम् उक्तोऽस्ति।

५. धर्मार्थो वा नियमः धर्मनियमः इत्यत्र नियमः धर्म नाम्ना उक्तोऽस्ति तादर्थ्यात् ताच्छब्द्यम् इति नियमात्।

६. धर्मप्रयोजनशब्दस्य फलितार्थोऽस्ति-धर्मप्रयोज्यः।

७. लिङादेः क्रियाजन्यम् अपूर्वम् (अदृष्टरूपम्) कार्यं यदा स्वसिद्धयै पुरुषं प्रेरयति तदा तद् 'नियोग' नाम्नोच्यते।

बोधप्रश्नाः-२

१. लौकिकशब्दस्य विग्रहोऽस्ति-लोके भवाः, विदिता वा लौकिकाः लोकशब्दात् तत्र विदितः, तत्र भवः इत्यनयोरर्थयोः ठञ्-प्रत्ययः।

२. वैदिकशब्दस्य विग्रहोऽस्ति-वेदे भवाः, विदिता वा वैदिकाः। वेदशब्दात् तत्र विदितः, तत्र भवः इत्यनयोरर्थयोः ठञ्-प्रत्ययः।

३. अत्र तद्धितार्थः युक्त एव। यथा लौकिकेषु वैदिकेषु च कृतान्तेषु सिद्धान्तेषु। अत्र ठञ् प्रत्ययः स्वार्थे भवति।

४. शब्देन चाऽपशब्देन च समानायामर्थावगतौ शास्त्रेण धर्मनियमः क्रियते।

बोधप्रश्नाः-३

१. भाष्यकारः 'लोकतोऽर्थप्रयुक्ते' इति वार्तिकमुखेन साधितवान् यत् प्रयुक्तेषु साधुषु च शब्देषु प्रयुक्तसाध्वन्वाख्यानेन तेषु धर्मः, प्रयुक्तेषु असाधुषु च शब्देषु अधर्मः इति।

२. 'अस्त्यप्रयुक्तः' इत्यस्य समाधानं भाष्यकृता 'अस्त्यप्रयुक्तः इति चेन्न', 'अर्थे शब्दप्रयोगात', 'सर्वे देशान्तरे', 'अप्रयुक्ते दीर्घसत्रवत्' इत्येतानि वार्तिकानि उपस्थाप्य विहितम् अस्ति। भाष्यकारः शब्दानां प्रयोगविषयमपि प्रस्तौति।

३. 'ऊष' आदिशब्दानामर्थे शब्दाः प्रयुज्यन्ते। दीर्घसत्राणि साम्प्रतं न कोऽपि व्यवहरति। केवलम् ऋषिसम्प्रदायो धर्म इति कृत्वा शास्त्रेण तेषां नाम निर्देशो विधीयते। सर्वे शब्दाः देशान्तरे प्रयुज्यन्ते। अतः प्रयोगाभावेऽपि शब्दानां शास्त्रेणऽनुविधानं न्याय्यमेव।

४. ऊष, तेर, चक्र, पेच इत्येतेषाम् अप्रयुक्तानां प्रयोगः वेदेषु दृश्यते।

६.११ अभ्याप्रश्नाः

निबन्धात्मक प्रश्नाः -

१. लोके शब्दप्रयोगे शास्त्रस्य कर्तव्यम् इति विषये एको निबन्धो लेख्यः।

दीर्घोत्तरीय प्रश्नाः -

१. शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनियम इति व्याख्येयम्।

२. अस्त्यप्रयुक्तः इति वार्तिकं व्याख्येयम्।

लघूत्तरीय प्रश्नाः -

१. 'लोकतः' इति शब्दस्य कोऽर्थः ?

२. धर्मनियम शब्दस्य कोऽर्थ ?

३. भाष्यकारेण भक्ष्यनियमः कथं प्रदर्शितः।

४. ''अस्त्यप्रयुक्तः'' इति वार्तिकावतरणं कथम्।

सप्तमः पाठः (शास्त्रपूर्वके प्रयोगे अभ्युदयः इति विचारः)

पाठसंरचना

७.१ प्रस्तावना

वैयाकरणसम्प्रदाये आचार्येण पतञ्जलिना प्रणीतस्य व्याकरणमहाभाष्यस्य महत्त्वपूर्णं स्थानमस्ति। तत्र प्रथमम् आह्निकम् ''पस्पशाह्निक'' नाम्नोच्यते। तत्रेदं भवति द्वितीयं खण्डम्, पाठश्चाऽयं तृतीयो भवति। प्रथमे खण्डे चतुर्षु पाठेषु भवान् व्याकरणमहाभाष्यस्य परिचयम्, व्याकरणाध्ययनस्य साक्षात् प्रयोजनम्, मुख्यानि आनुषङ्गिकाणि च प्रयोजनानि, शब्दानुशासनस्य प्रकारम्, शास्त्रनिर्माणीरीतिं च सम्यग् अधीतवान्। द्वितीयखण्डस्य प्रथमे पाठे भवान् शब्दाः नित्या अनित्या वा ? सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे, सिद्धशब्दार्थम्, सिद्धपदग्रहणप्रयोजनम्, नित्यशब्दार्थम्, नित्यलक्षणं चैतान् विषयान् अधीतवान्। द्वितीयपाठे भवान् अर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे लोकस्य प्रामाण्यम्, शास्त्रस्य कर्तव्यम्, यथा लौकिकवैदिकेषु इति वार्तिकम्, अप्रयुक्तशब्दानां साधुत्वविचारश्चैतान् विषयान् सम्यगधीतवान्। अस्मिन् तृतीयपाठे शब्दस्य ज्ञाने धर्मजनकता आचारे नियमः, शास्त्रपूर्वकशब्दप्रयोगे धर्मः भाष्यकारस्य सिद्धान्तपक्षश्चैतान् विषयान् पठिष्यति।

७.२ उद्देश्यम्

अस्य पाठस्याऽध्ययनेन भवान् -

- शब्दस्य ज्ञाने धर्मजनकत्वं कथं भवतीति ज्ञास्यति।
- शास्त्रपूर्वकं शब्दानां प्रयोगे धर्मः इति ज्ञातुमर्हति।
- अत्र विषये भाष्यकारस्य सिद्धान्तपक्षम् आचारे नियमः याज्ञे कर्मण्येव इति ज्ञास्यति।

७.३ शब्दस्य ज्ञाने धर्मजनकता

शास्त्रपूर्वके प्रयोगे अभ्युदयः इति विचारः

इतः पूर्वं भवता अधीतं यद् लोकतः अर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनियमो विधीयते। अत्र भवता अध्येतव्यमस्ति यत् शब्दज्ञाने धर्मः प्रयोगे वा। तत्र वयम् शब्दस्य ज्ञाने धर्मजनकता कथं भवति इति विषयम् अध्येष्यामः।

अत्र सर्वप्रथमम् भाष्यकारः प्रश्नमिमम् उत्थापयति यत् शब्दस्य ज्ञाने धर्मः प्रयोगे वेति। तत्र वार्तिकं भवति–ज्ञाने धर्म इति चेत्तथाऽधर्म इति। 'ज्ञाने धर्म' इति स्वीकारे अधर्मोऽपि प्राप्नोति। यः शब्दान् जानाति सः अपशब्दानपि जानाति। यथैव शब्दानां ज्ञाने धर्मो भवति तथैव अपशब्दानां ज्ञाने अधर्मोऽपि भवति। अग्रे भाष्यकार आशङ्कते यत् अथवा भूयान् अधर्मः प्राप्तुं शक्यते। एकैकस्य शब्दस्य बहवोऽपशब्दा भवन्ति। यथा "गौ" इत्येतस्य शब्दस्य गावी गोणी गोता गोपोतलिका इत्येवमादयः अपभ्रंशा भवन्ति।

७.३.१ आचाने नियमः

ततः शब्दस्य ज्ञाने धर्मः इति पक्षे दूषणान्तरं वार्तिकमुपस्थापयति भाष्यकारः– आचारे नियम इति। आचारे इति अर्थाद् प्रयोगे इति। भाष्यकारो वदति यद् वेदः आचारे अर्थात् प्रयोगे नियमं प्रतिपादयति। असुराः 'हे अरयः' इति स्थाने 'हेलय' इति वदन्तः परास्ताः जाताः। पुनः भाष्यकारः प्रयोगे इति पक्षमुपस्थापयति। तत्रेयं शङ्का भवति यत् प्रयोगे धर्म इति स्वीकारे सर्वस्य लोकस्य अभ्युदयो भविष्यति। तत्र प्रयत्नस्य निष्फलत्वं प्राप्नोति। फलवता च नाम प्रयत्नेन भवितव्यम्। प्रयत्नः फलहीनो न भवेत्। ये प्रयत्नं कृतवन्तः ते शुद्धान् शब्दान् प्रयोक्ष्यन्ते त एव अभ्युदयं प्राप्स्यन्ति। अत्र भाष्यकारः वदति यत् व्यतिरेकमपि पश्यामः। अनेके जनाः व्याकरणशास्त्रे बहु प्रयत्नं कुर्वन्ति, तथापि प्रावीण्यं न लभन्ते, नैव साधु शब्दान् प्रयोक्तुमर्हन्ति। तथा च येऽकृतप्रयत्नाः ते प्रावीण्यं लभन्ते, साधु शब्दान् प्रयुञ्जते। अतः क्वचित् फलव्यतिरेकोऽपि स्यात्।

७.३.३ मूलग्रन्थपाठः

किं पुनः शब्दस्य ज्ञाने धर्मः, आहोस्वित् प्रयोगे ? कश्चात्र विशेषः ? ज्ञाने धर्म इति चेत्तथाऽधर्मः। ''ज्ञाने धर्म'' इति चेत्तथाऽधर्मोऽपि प्राप्नोति। यो हि शब्दाञ्जानाति अपशब्दानप्यसौ जानाति यथैव शब्दज्ञाने धर्म एवमपशब्दज्ञानेऽप्यधर्मः। अथवा भूयान् अधर्मः प्राप्नोति। भूयांसो ह्यपशब्दा अल्पीयांसः शब्दाः। एकैकस्य शब्दस्य बहवोऽपभ्रंशाः तद्यथा 'गौ'रित्यस्य गावी, गोणी, गोता, गोपोतलिकेत्येवमादयोऽपभ्रंशाः।

आचारे निमयः। आचारे पुनर्ऋषिर्नियमं वेदयते-तेऽसुराः हेलयो हेलय इति कुर्वन्तः पराबभूवुः इति। अस्तु तर्हि प्रयोगे। प्रयोगे सर्वलोकस्य। यदि प्रयोगे धर्मः, सर्वो लोकोऽभ्युदयेन युज्येत ? कश्चेदानीं भवतो मत्सरो, यदि सर्वो लोकोऽभ्युदयेन युज्यते ? न खलु कश्चिन्मत्सरः। प्रयत्नानर्थक्यं तु भवति। फलवता च नाम प्रयत्नेन भवितव्यम्। न च प्रयत्नः फलाद् व्यतिरेच्यः। ननु च ये कृतप्रत्यत्नास्ते साधीयः शब्दान् प्रयोक्ष्यन्ते, त एव साधीयोऽभ्युदयेन योक्ष्यन्ते। व्यतिरेकोऽपि वै लक्ष्यते। दृश्यते हि-कृतप्रयत्नाश्चाऽप्रवीणाः, अकृतप्रयत्नाश्च प्रवीणाः। तत्र फलव्यतिरेकोऽपि स्यात्।

एवं तर्हि नापि ज्ञानं एवं धर्मो नापि प्रयोग एव। किं तर्हि ? शास्त्रपूर्वके प्रयोगेऽभ्युदयेन युज्यते। 'तत्तुल्यं वेदशब्देन'। वेदशब्दा अप्येवमभिवदन्ति-योऽग्निष्टोमेन यजते य उ चैनमेवं वेद। योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते य उ चैनमेवं वेद। अपर आह-तत्तुल्यं वेदशब्देनेति। यथा वेदशब्दा नियमपूर्वकमधीताः फलवन्तो भवन्त्येवं यः शास्त्र पूर्वकं शब्दान् प्रयुङ्क्ते सोऽभ्युदयेन युज्यते इति।

७.३.४ मूलग्रन्थपाठस्य व्याख्यानम्

पूर्वं भाष्यकारेण प्रतिपादितमासीद् यद् लोकतः अर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनियमो विधीयते। अत्र प्रश्नो भवति यत् शब्दस्य ज्ञाने धर्मः प्रयोगे वा इति। अत्र भाष्यकारः प्रथमं विकल्पं प्रस्तुवन् उपस्थापयति वार्तिकमिदम् – ज्ञाने धर्म इति चेत्तथाऽधर्मः इति। अत्राऽयमाशयः– ज्ञाने धर्म इति स्वीकारे अधर्मोऽपि प्राप्नोति। यः शब्दान् जानाति सः अपशब्दानपि जानाति। यथैव शब्दानां ज्ञाने धर्मो भवति, तथैव अपशब्दानां ज्ञाने अधर्मोऽपि भवति। अग्रे भाष्यकारः आशङ्कते यद् अथवा ज्ञाने धर्म इति स्वीकारे अत्यधिकम् अधर्मः प्राप्नोति। यतो हि अपशब्दाः बहवः, न्यूनाश्च शब्दाः सन्ति। प्रत्येकं शब्दस्य बहवोऽपशब्दा भवन्ति। यथा "गौः" इत्यस्य शब्दस्य गावी, गोणी, गोता, गोपोतलिका इत्येवमादयः अपभ्रंशा भवन्ति।

ततो भाष्यकारः शब्दस्य ज्ञाने धर्म इति पक्षे दूषणान्तरं वार्तिकम् "आचारे नियमः" उपस्थापयन्नाह– आचारे अर्थात् प्रयोगे नियमः। भाष्यकारो वदति यद् वेदः आचारे अर्थात् प्रयोगे निमयं प्रतिपादयति। ते असुराः "हे अरयः" इति स्थाने इति स्थाने "हेलयः" इति वदन्तः परास्ताः जाताः। पुनः भाष्यकारः "प्रयोगे" इति पक्षमुपस्थापयन्नाह– प्रयोगे धर्म इति स्वीकारे सर्वस्य लोकस्य अभ्युदयो भविष्यति। तत्र प्रयत्नस्य निष्फलत्वं प्राप्नोति। प्रयत्नश्च अवश्यमेव फलयुक्तो भवेत्। प्रयत्नश्च फलहीनो न स्यात्। ये प्रयत्नं कृतवन्तः सन्ति, ते शुद्धान् शब्दान् प्रयोक्ष्यन्ते, त एव अभ्युदयं लप्स्यन्ते। अत्र भाष्यकारो वदति यत् यद् व्यतिरेकमपि पश्यामः। अनेके जनाः व्याकरणशास्त्रे बहु प्रयत्नं कुर्वन्ति, तथापि प्रावीण्यं न लभन्ते, नैव साुध शब्दान् प्रयोक्तुं शक्नुवन्ति। तथा च येऽकृतप्रयत्नाः ते प्रावीण्यं लभन्ते, साधु शब्दांश्च प्रयुञ्जते। अतः क्वचित् फलव्यतिरेकः – फलविरहोऽपि स्यात्। अतः प्रावीण्यताभेदानुसारम् अभ्युदयरूपस्य फलस्याऽप्यभावो भविष्यति।

अतः परं भाष्यकारो वदति यत् नापि शब्दज्ञाने धर्मो नापि प्रयोग एव। तथा च भवतीदं वार्तिकम्–शास्त्रपूर्वके प्रयोगेऽभ्युदयस्तत्तुल्यं वेदशब्देन। अत्राऽयमाशयः – शास्त्रबोधपूर्वकं प्रयोगे धर्मः, वेदा अपि एवमेव वदन्ति। यः कोऽपि शास्त्रं सम्यग् रूपेण बुद्ध्वा–ज्ञात्वा साधुरूपेण शब्दानां प्रयोगं करोति सोऽभ्युदयेन युक्तो जायते। वेदानामप्येवाऽभिमतमस्ति। यः अग्निष्टोमयागं करोति, तथा तं शास्त्रानुसारेण जानाति। यो नाचिकेताग्नेर्चयनं करोति यश्चेदं चयनं विधिपूर्वकं जानाति।

अतः परं भाष्यकारः 'अपर आह' इत्यनेन अन्येषां मतं प्रस्तौति यथा वेदशब्दा नियमानुसारेणाऽधीताः फलवन्तो भवन्ति, तथैव यः शास्त्रज्ञानपूर्वकं शब्दानां प्रयोगं करोति, सोऽभ्युदयेन युक्तो भवति।

बोधप्रश्नाः–१

सूचना – छात्राः निर्धारितेषु स्थानेषु प्रश्नानामुत्तराणि लिखन्तु। भवतः उत्तरस्य शब्दसंख्या चत्वारिंशतः शब्देभ्योऽधिका न स्यात्।

१. ज्ञाने धर्मः इति पक्षे को दोषः ?

....

....

२. प्रयोगे धर्मः इति पक्षे को दोषः ?

....

....

३. ज्ञाने धर्मः प्रयोगे धर्म इति पक्षद्वयातिरिक्तः पक्षः कः ?

....

....

७.४ ज्ञाने धर्मः इति पक्षावतरणम्

भाष्यकारः शब्दस्य ज्ञाने धर्मादिपक्षेषु दोषप्रदर्शनानन्तरम् पुनः "ज्ञाने धर्मः" इति पक्षमवतारयति। ज्ञाने धर्म इति पक्षस्वीकारे अधर्मोऽपि प्राप्नोतीति प्रश्ने भाष्यकारः कथयति नैष दोषः, वैयाकरणाः शब्दप्रमाणका भवन्ति। यच्छब्द आह तदस्माकं प्रमाणम्। अत्र शब्दज्ञाने धर्म इत्युक्तं वर्तते, न तु अपशब्दज्ञाने अधर्मः। यत् कर्म न तु विहितम्, न वा प्रतिषिद्धं स्यात् तस्य कर्मणः करणे न तु दोषो भवति, न वाऽभ्युदयः। यथा हिक्कित-हसित-कण्डूयितानि।

अथवा अपशब्दज्ञानं शब्दज्ञाने सहकारीति स्वीकर्तव्यम्। यो हि जनः अपशब्दान् जानाति, सः शब्दानपि जानाति। अतः "ज्ञाने धर्मः" इति कथने सति अपशब्दज्ञान पूर्वके शब्दज्ञाने धर्म इत्यर्थः सिद्ध्यति।

अतः परं भाष्यकारः "कूपखानकवद्वा" इति वार्तिकमुखेन कूपखानकन्यायं प्रस्तौति। "कूपखानकन्याय"-विषये श्री भट्टोजिदीक्षितमहोदयः शब्दकौस्तुभे लिखति- कूपं खनन् यद्यपि कर्दमेन लिप्यत एव, तथापि ततो लब्धेन जलेन तं मलं दूरीकरोति, फलान्तरं च लभते, तथेहापि परिनिष्ठितरूपज्ञानात् पूर्वोत्पन्नप्रत्यवायनिरासं फलान्तरं च लभते इति सोऽयं "कूपखानक" न्यायः। अत्र भाष्यकारस्याऽमाशयोऽस्ति- यथा कूपखननकर्ता कूपं खनन् यद्यपि आर्द्रया शुष्कया च मृत्तिकया कर्दमेन वा लिप्तो भवति। किन्तु सः जल निष्कृतौ सत्याम् स्नानपानादिना उत्कर्षं लभते, तद्दोषनिवारणं च भवति। तथैवाऽत्रापि यद्यपि अपशब्दानां ज्ञाने अधर्मोऽस्ति, तथापि शब्दाज्ञानेन यो धर्मस्तेन तस्य दोषस्य नाशो भवति भूयसा चाऽभ्युदयेन योगो भवति।

७.४.१ सिद्धान्तपक्षः-आचारे नियमः याज्ञे कर्मण्येव

अतः परं भाष्यकारः सिद्धान्तपक्षरूपेण वार्तिकमिदमुपस्थापयति-"आचारे नियम इति चेद् याज्ञे कर्मणि स नियमोऽन्यत्राऽनियम" इति। अत्र भाष्यकारस्येदं तात्पर्यमस्ति-यद् आचारे-व्यवहारे प्रयोगे वा नियमः धर्मस्य नियम इत्ययं नियमः केवलं यज्ञविषयके कर्मणि एव प्रवर्तते, न त्वन्यत्र। इदं श्रूयते यत् यर्वन् तर्वन् नामानः ऋषयो बभूवुः। ये प्रत्यक्षधर्माणः परापरज्ञाः श्रवणमनननिदिध्यासनसंयुक्ताः आसन् तथा च ते ज्ञेयस्य वास्तविकं स्वरूपं प्राप्तवन्तः आसन्। ये पूज्याः जनाः यद्वा नः तद्वा नः इत्यनुक्त्वा यर्वाणः तर्वाण इति प्रयुञ्जते स्म अतस्ते यर्वाण तर्वाण नाम्ना प्रसिद्धाः। ते यज्ञकर्मणि अप भाषणं न कुर्वन्ति। ते असुराः याज्ञे कर्मणि अपभाषितवन्तः, अतस्ते पराजिता अभवन्। एवम् यज्ञकर्मण्येव शुद्धशब्दोच्चारणस्य नियमः अन्यत्र अनियम इति भाष्यसिद्धान्तः।

७.४.२ मूलग्रन्थपाठः

अथ वा पुनरस्तु-ज्ञान एवं धर्म इति। ननु चोक्तं-'ज्ञाने धर्म' इति चेत्तथाऽधर्म इति। नैष दोषः, शब्दप्रमाणका वयम्, यच्छब्द आह तदस्माकं प्रमाणम्। शब्दश्च शब्दज्ञानेऽधर्ममाह, नापशब्दज्ञानेऽधर्मम्। यश्च पुनरशिष्टाऽप्रतिषिद्धम्, नैव तद्दोषाय, नाभ्युदयाय। तद्यथा हिक्कितहसितकण्डूयितानि नैव दोषाय भवन्ति, नाभ्युदयाय।

अभ्युपायोवाऽपशब्दज्ञानं शब्दज्ञाने।।

अथ वाऽभ्युपाय एवापशब्दज्ञानं शब्दज्ञाने। यो ह्यपशब्दाञ्ज्ञानाति

शब्दानप्यसौ जानाति। तदेवं ''ज्ञाने धर्मः'' इति ब्रुवतोऽर्थादापन्नं भवति- 'अपशब्दज्ञानपूर्वके शब्दज्ञाने धर्मः' इति।।

कूपखानकवद्वा।।

अथ वा कूपखानकवदेतद् भविष्यति। तद्यथा कूपखानकः कूपं खनन्यद्यपि मृदा पांसुभिश्चावकीर्णो भवति। सोऽप्सु संजातासु तत एव तं गुणमासादयति येन च स दोषो निर्हण्यते, भूयसा चाभ्युदयेन योगो भवति। एवमिहापि यद्यप्यपशब्दज्ञानेऽधर्मस्तथापि यस्त्वसौ शब्दज्ञाने धर्मस्तेन च स दोषो निर्घानिष्यते भूया चाभ्युदयेन योगो भविष्यति।

आचारे नियम इति चेद्याज्ञे कर्मणि स नियमोऽन्यत्राऽनियमः।।

यदप्युच्यते-'आचारे नियमः' इति याज्ञे कर्मणि स नियमोऽन्यत्रानियमः। एवं हि श्रुयते- यर्वाणस्तर्वाणो नाम ऋषयो बभूवुः प्रत्यक्षधर्माणः पराऽपरज्ञाः विदितवेदितव्या अधिगतयाथातथ्याः ते तत्रभवन्तो यद्वा नस्तद्वा न इति प्रयोक्तव्ये यर्वाणस्तर्वाण इति प्रयुञ्जते, याज्ञे पुनः कर्मणि नापभाषन्ते। तैः पुनरसुरैर्याज्ञे कर्मण्यभाषितन्ततस्ते पराभूताः।।

७.४.३ मूलग्रन्थपाठस्य व्यायानम्

पूर्वं भाष्यकारः शब्दस्य ज्ञाने धर्मः, प्रयोगे धर्मः, शास्त्रपूर्वके प्रयोगे धर्मः इत्येतान् त्रीन् पक्षान् प्रस्तुतवान्, तत्र दोषानप्युक्तवान्। ततः पुनः भाष्यकारः ''ज्ञाने धर्मः'' इति पक्षमवतारयति। ज्ञाने धर्म इति पक्षस्वीकारे अधर्मोऽपि प्राप्नोतीति प्रश्ने भाष्यकारेणोक्तम्-नैष दोष इति। अत्राऽयमाशायः-अयं दोषो नास्ति। वैयाकरणाः शब्दप्रमाणका भवन्ति। यच्छब्द आह तदेव वैयाकरणानां प्रमाणं भवति। अत्र शब्दज्ञाने धर्म इत्युक्तम्, न तु अपशब्दज्ञानेऽधर्मम्। यत् कर्म न तु विहितम्, न वा प्रतिषिद्धं शिष्टैः तस्य कर्मणः करणे न तु दोषो भवति, न वाऽभ्युदयः। यथा- हिक्कित – हसित – कण्डूयितानि।

अथवा अपशब्दस्य ज्ञानं शब्दस्य ज्ञाने सहकारीति स्वीकर्तव्यम्। अपशब्दज्ञाननान्तरीयकत्वात् शब्दज्ञानस्य पृथक् फलम् अपशब्दज्ञानस्य नास्तीत्यर्थः। यो हि जनः अपशब्दान् जानाति, सः शब्दानपि जानाति। अतः 'ज्ञाने धर्मः' इति कथने सति इदं सिद्ध्यति यद् अपशब्दज्ञानपूर्वके शब्दज्ञाने धर्मं इति सिद्ध्यति।

अतः पर भाष्यकारः 'कूपखानकवद्वा'' इति वार्तिकं प्रस्तौति। क्वचिद् ग्रन्थे वार्तिकमिदं न दृश्यते। अत्र भाष्यकारस्याऽयमाशयः- ''कूपखानक'' न्यायेन इदमवगन्तव्यम्। ''कूपखानकन्याय'' विषये श्रीभट्टोजिदीक्षितमहोदयः शब्दकौस्तुभे लिखति-कूपं खनन् यद्यपि कर्दमेन लिप्यत एव, तथापि ततो लब्धेन जलेन तं मलं दूरीकरोति, फलान्तरं च लभते, तथेहापि परिनिष्ठितरूपज्ञानात् पूर्वोत्पन्नप्रत्यवायनिरासं फलान्तरं च लभते इति सोऽयं कूपखानकन्यायः। अत्र भाष्यकारस्याऽयमााशयः- यथा कूपखननकर्ता कूपं खनन् यद्यपि आर्द्रया शुष्कया च मृत्तिकया कर्दमेन वा लिप्तो भवति। किन्तु सः जलनिष्कृतौ सत्याम् स्नानपानादिना उत्कर्षं लभते, तद्दोषनिवारणं च भवति। तथैवा त्रापि। यद्यपि अपशब्दानां ज्ञाने अधर्मोऽस्ति, तथापि शब्दज्ञानेन यो धर्मस्तेन तस्य दोषस्य नाशो भवति, भूयसा चाऽभ्युदयेन योगो भवति।

अन्ते भाष्यकारः सिद्धान्तपक्षरूपेण वार्तिकमिदमुपस्थापयति- ''आचारे नियम इति यद् याज्ञे कर्मणि स नियमोऽन्यत्राऽनियम'' इति। अत्र भाष्यकारस्याऽयमाशयोऽस्ति-यद् आचारे-व्यवहारे-प्रयोगे वा नियमः धर्मस्य नियमः इत्ययं नियमः केवलं यज्ञविषयके कर्मण्येव प्रवर्तते, न त्वन्यत्र। इदं श्रूयते यत् यर्वन् तर्वन् नामानः ऋषयः बभूवुः। ये प्रत्यक्षधर्माणः परापरज्ञाः श्रवणमनननिदिध्यासनसंयुक्ताः आसन् तथा च ते ज्ञेयस्य वास्तविकं स्वरूपं प्राप्तवन्तः आसन्। ये पूज्या जनाः यद्वा नः तद्वा नः इत्यनुक्त्वा यर्वाणः तर्वाणः इति प्रयुञ्जते स्म, अतस्ते यर्वाण तर्वाण

नाम्ना प्रसिद्धाः। ते यज्ञकर्मणि अपभाषणं न कुर्वन्ति। ते असुराः याज्ञे कर्मणि अपभाषितवन्तः, अतस्ते पराजिता अभवन्। एवम् यज्ञकर्मण्येव शुद्धशब्दोच्चारणस्य नियमः, अन्यत्र अनियम इति भाष्यसिद्धान्तः।

शास्त्रपूर्वके प्रयोगे अभ्युदयः इति विचारः

बोधप्रश्नाः-२

१. ज्ञाने धर्म इति पक्षे दोषनिवारणं भाष्यकृता कथं विहितम् ?

....

....

२. "ज्ञाने धर्मः" इति वाक्यस्याऽर्थः भाष्यकारमते कः ?

....

....

३. कूपखानकन्यायः कः ?

....

....

४. कूपखानकवद् 'ज्ञाने धर्म' इति पक्षे कथं दोषनिवारणम् ?

....

....

५. ज्ञाने धर्म इत्यादिषु पक्षेषु भाष्यकारस्य सिद्धान्तपक्षः कः ?

....

....

७.५ सारांशः

अत्र पाठे भवता पठितम् यत् शास्त्रेण धर्मनियमः इति सिद्धान्तस्थापनानन्तरं भाष्यकारः त्रीन् पक्षानुपस्थापयति। (१) ज्ञाने धर्मः (२) आचारे नियमः (३) शास्त्रपूर्वकशब्दप्रयोगे धर्मः।

अतः परं भाष्यकारः सर्वप्रथमं ज्ञाने धर्म इति पक्षे दोषं प्रदर्शयन् वदति यत् अस्मिन् पक्षे अधर्मोऽपि प्राप्नोति। यतो हि एकैकस्य शब्दस्य बहवोऽपभ्रंशा भवन्ति।

द्वितीयपक्षे आचारे प्रयोगे वा धर्म इति पक्षे प्रयत्नस्य निष्फलत्वं प्राप्नोति। यतो हि एवं दृश्यते यत् क्वचित् फलव्यतिरेकोऽपि भवति। अनेके जनाः व्याकरणशास्त्रे बहुं प्रयत्नं कुर्वन्ति, तथापि, प्रावीण्यं न लभन्ते, नैव साधु शब्दान् प्रयोक्तुमर्हन्ति। तथा च येऽकृतप्रयत्नाः ते प्रावीण्यं लभन्ते, साधु शब्दान् प्रयुञ्जते।

तृतीयपक्षे शास्त्रपूर्वकशब्दप्रयोगे धर्मः भाष्यकारः वदति यत् शास्त्रबोधपूर्वकं प्रयोगे धर्मः, वेदोऽप्येवमेव वदति। यः कोऽपि शास्त्रं सम्यग् बुद्ध्वा साधुरूपेण शब्दान् प्रयुङ्क्ते सोऽभ्युदयेन युक्तो जायते। अत्र भाष्यकारः अन्येषां मतं प्रस्तुवन्नाह यथा वेदशब्दा नियमपूर्वकमधीताः फलवन्तो भवन्ति, तथैव यः शास्त्रज्ञानपूर्वकं शब्दानां प्रयोगं करोति सोऽभ्युदयेन युक्तो भवति।

अतः पर भाष्यकारः "ज्ञाने धर्म" इति पक्षे अधर्मोऽपि प्राप्नोति इति दोषं निवारयन् वदति यत् वैयाकरणाः शब्दप्रमाणकाः भवन्ति। यच्छब्द आह तदेव प्रमाणं भवति। तथैवाऽत्रापि शब्दज्ञाने धर्म इत्युक्तं वर्तते, न तु अपशब्दज्ञाने अधर्मम्। अत एव न दोषः। अविहिते अप्रतिषिद्धे कर्मणि न तु दोषः, न वा अभ्युदयः। अतः परं भाष्यकारः 'ज्ञाने धर्मः' इति कथनस्याऽर्थं वदति-अपशब्दज्ञानपूर्वके शब्दज्ञाने धर्म इति। ततो भाष्यकारः कूपखानकन्यायं प्रस्तुवन् वदति-यथा कूपखननकर्ता प्रारम्भे यद्यपि कर्दमेन मृत्तिकया च लिप्तो भवति तथापि जलावाप्तौ स्नानपानादिना उत्कर्षं लभते, तद्दोषनिवारणं च भवति। तथैव यद्यपि अपशब्दानां ज्ञाने अधर्मोऽस्ति, तथापि शब्दज्ञानेन लब्धेन धर्मेण तस्य दोषस्य नाशो भवति, भूयसा चाऽभ्युदयेन योगो भवति। अन्ते सिद्धान्तपक्षं प्रस्तुवन् भाष्यकारो भाषते यद् यज्ञकर्मण्येव शुद्धशब्दोच्चारणस्य नियमः, अन्यत्र अनियम इति।

७.६ शब्दावली

१.	भूयांसः	–	बहवः।
२.	आचारे	–	प्रयोगे।
३.	ऋषिः	–	वेदः।
४.	मत्सरः	–	द्वेषः।
५.	व्यतिरेकः	–	विपरीतः।
६.	अभ्युपायः	–	सहकारिकारणम्।
७.	निर्हण्यते	–	निराक्रियते।
८.	निर्घानिष्यते	–	निराकरिष्यते।
९.	प्रत्यक्षधर्माणः	–	योगजप्रत्यक्षेण सर्वं विदितवन्तः-साक्षात्कृतवन्तः।
१०.	परापरज्ञाः	–	विद्याऽविद्याविभागज्ञाः।
११.	विद्या	–	परा वेदबोध्याब्रह्मविद्या।
१२.	अविद्या	–	अपरा व्याकरणादिबोध्या लोकविद्या अविद्या।
१३.	विदितवेदितव्याः	–	श्रवणमनननिदिध्यासनसंयुक्ताः।

७.७ सन्दर्भग्रन्थाः

महर्षि पतञ्जलिप्रणीतम् व्याकरणमहाभाष्यम्, प्रथमम् आह्निकम्, पृ. ५३-५८, प्रदीपोद्योततत्त्वालोकसहितम्, नवाह्निकभागः, चौखम्बा प्रकाशन, वाराणसी, वि.सं. २०६७।

७.८ सहायकग्रन्थाः

१. व्याकरणमहाभाष्यम् महर्षि पतञ्जलिः सं. प्रथम भागः श्री गुरुप्रसाद् शास्त्री रा. सं. संस्थानम् नवदेहली प्रथमम् आह्निकम् सन् २००६।

२. महर्षि पतञ्जलिः सं. पं. रुद्रधर झा शर्मा वि.सं. २०६७ तदवे प्रदीपोद्योत तत्त्वालोक सहितम् नवाह्निक भागः चौखम्बा प्रकाशन वाराणसी प्रथमम् आह्निकम् पृ. ५३-५८।

७.९ बोधप्रश्नोत्तराणि

शास्त्रपूर्वके प्रयोगे अभ्युदयः इति विचारः

बोधप्रश्नाः-१

१. ज्ञाने धर्म इति पक्षे अधर्मोऽपि प्राप्नोति। यः शब्दान् जानाति सः अपशब्दानपि जानाति। यथैव शब्दानां ज्ञाने धर्मः, तथैव अपशब्दानां ज्ञाने अधर्मोऽपि प्राप्नोति।

२. प्रयोगे धर्म इति स्वीकारे सर्वस्य लोकस्य अभ्युदयो भविष्यति। तत्र प्रयत्नस्य निष्फलत्वं प्राप्नोति। प्रयत्नः फलहीनः न स्यात्।

३. ज्ञाने धर्मः प्रयोगे धर्मः इति पक्षद्वयातिरिक्तः तृतीयः पक्षोऽस्तिशास्त्रपूर्वकशब्दप्रयोगे धर्मः।

बोधप्रश्नाः-२

१. ज्ञाने धर्म इति पक्षस्वीकारे न अधर्मप्राप्तिरूपः दोषोऽस्ति। वैयाकरणाः शब्दप्रमाणका भवन्ति। अत्र शब्दज्ञाने धर्म इत्युक्तम्, न तु अपशब्दज्ञाने अधर्मः।

२. "ज्ञाने धर्म" इति वाक्यस्यार्थोऽस्ति भाष्यकारमते यत् – अपशब्दज्ञानपूर्वके शब्दज्ञाने धर्मः।

३. कूपखानकन्यायः– कूपखानको यद्यपि कूपं खनन् कर्दमेन लिप्यत एव, तथापि ततो लब्धेन जलेन तं मलं दूरीकरोति, फलान्तरं च लभते, तथेहापि परिनिष्ठितरूपज्ञानात् पूर्वोत्पन्नप्रत्यवायनिरासं फलान्तरं च लभते इति।

४. कूपखननकाले यथा कूपखानकः कर्दमेन लिप्तोऽपि जलनिष्कृतौ सत्याम् स्नानपानादिना उत्कर्षं लभते, तद्दोषनिवारणं च भवति, तथैव अत्रापि यद्यपि अपशब्दज्ञाने अधर्मः, तथा शब्दज्ञाने यो धर्मः, तेन तस्य दोषस्य नाशो भवति।

५. ज्ञाने धर्म इत्यादिषु पक्षेषु भाष्यकारस्य सिद्धान्तपक्षोऽस्ति आचारे निमयः याज्ञे कर्मण्येव।

७.१० अभ्यासप्रश्नाः

लघूत्तरीय प्रश्नाः-

१. "ज्ञाने धर्मः" इति पक्षे अधर्मः कथं प्राप्नोति ?

२. प्रयत्नानर्थक्यं दोषः कस्मिन् पक्षे भवति ?

३. 'ज्ञाने धर्मः' इति पक्षे दोषनिवारणे को हेतुः ?

दीर्घोत्तरीयप्रश्नाः-

१. शाब्दस्य ज्ञाने धर्मः इति विषये पक्षत्रयं विवेचयत।

२. ज्ञाने धर्मः इति पक्षे दोषं निवार्य सिद्धान्त पक्षं विचारयत।

निबन्धात्मक प्रश्नाः-

१. शब्दस्य ज्ञाने प्रयोगे वा धर्मः इति विवेचयत।

अष्टम पाठः (व्याकरणपदार्थविचारः)

पाठसंरचना

८.१ प्रस्तावना

वैयाकरणसम्प्रदाये आचार्येण पतञ्जलिना प्रणीतस्य व्याकरणमहाभाष्यस्य महत्त्वपूर्णं स्थानमस्ति। तत्र प्रथमम् आह्निकम् ''पस्पशाह्निक'' नाम्नोच्यते। तत्रेदं भवति द्वितीयं खण्डम्, पाठश्चाऽयं चतुर्थो भवति। प्रथमे खण्डे चतुर्षु पाठेषु भवान् व्याकरणमहाभाष्यस्य परिचयम्, प्रयोजनानि, शब्दानुशासनस्य प्रकारम्, शास्त्रनिर्माणरीतिं च सम्यग् अधीतवान्। द्वितीयखण्डस्य त्रिषु पाठेषु भवान् शब्दाः नित्याः अनित्या वा, सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे, सिद्धशब्दार्थम्, सिद्धपदग्रहणप्रयोजनम्, नित्यशब्दार्थम्, नित्यलक्षणम्, अर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे लोकस्य प्रामाण्यम्, शास्त्रस्य कर्तव्यम्, यथा लौकिकवैदिकेषु इति वार्तिकम्, अप्रयुक्तशब्दानां साधुत्वविचारः, शब्दस्य ज्ञाने धर्मजनकता, आचारे नियमः, शास्त्रपूर्वकशब्दप्रयोगे धर्मः, भाष्यकारस्य सिद्धान्तपक्षश्चैतान् विषयान् सम्यग् अधीतवान्। चतुर्थे ''व्याकरणपदार्थः'' इति पाठे सूत्रपक्षः, शब्दपक्षः, लक्ष्यलक्षणपक्षः, भाष्यकारसिद्धान्तश्चैतान् विषयान् सम्यक् पठिष्यति।

८.२ उद्देश्यम्

अस्य पाठस्याऽध्ययनेन भवान्

- ➢ व्याकरणपदार्थः क इत्यत्र सूत्रपक्षः, शब्दपक्षः, लक्ष्यलक्षणपक्षश्चैतेषां त्रयाणामपि पक्षाणां विषये गुणदोषादीन् सम्यग् ज्ञातुमर्हति।
- ➢ व्याकरणपदार्थः क इत्यत्र भाष्यकारस्य सिद्धान्तं सम्यग् ज्ञास्यति।

८.३ व्याकरणपदार्थः

अतः परम् भाष्यकारः व्याकरणपदार्थनिरूपणं प्रारभते। अत्र आक्षेपो भवति- अथ व्याकरणम् इत्यस्य शब्दस्य कः पदार्थ इति। अत्राऽयमाशयः - ''व्याकरण'' इति शब्दस्य कोऽर्थः ? शास्त्रेऽस्मिन् सूत्राणि सूत्राणां व्याख्यानानि, उदाहरणानि, प्रत्युदाहरणानि, वाक्याध्याहारश्चैतानि सर्वाण्यपि दृश्यन्ते। एतेषु किं भवति व्याकरणम् इति प्रष्टुराशयः। ततः एकदेशिन आचार्यस्य समाधानं प्रस्तौति भाष्यकारः- सूत्रम् इति। अर्थात् सूत्रं व्याकरणमित्युच्यते। अग्रे भवान् ''सूत्र'' पक्षे गुणान् दोषांश्च पठिष्यति।

८.३.१ सूत्रपक्षः

''सूत्रं व्याकरणम्'' इति पक्षे दोषान् प्रदर्शयितुकामः भाष्यकारः आक्षेपवार्तिकं प्रस्तौति-सूत्रे व्याकरणे षष्ठ्यर्थोऽनुपन्नः इति। सूत्रम् व्याकरणमिति स्वीकारे व्याकरणस्य सूत्रम् इति षष्ठ्यर्थो नोपपद्यते। यतोहि भेदे सत्येव सम्बन्धसामान्ये षष्ठी विभक्तिर्भवति। यदा यत् सूत्रमस्ति, तदेव व्याकरणं तथा यद् व्याकरणं तदेव सूत्रम् इत्यभेदे सम्बन्धसामान्यभेदनिष्ठा षष्ठी न भवितुमर्हति। यदा व्याकरणाद् भिन्नोऽवयवः सूत्रम् इति स्वीक्रियते तदैव षष्ठी भवितुमर्हति।

''सूत्रं व्याकरणम्'' इति पक्षे द्वितीयं दोषं प्रस्तुवन्नाह भाष्यकारः शब्दाप्रतिपत्तिः इति। अत्राऽयमाशयः- सूत्रं व्याकरणमिति स्वीकारे शब्दानां साधुत्वस्य ज्ञानं न भविष्यति। 'व्याकरणाच्छब्दान् प्रतिपद्यामहे' अर्थात् व्याकरणाद् वयं शब्दान् जानीमः इति। व्याख्यानरहितात् सूत्रमात्रश्रवणात् शब्दानां ज्ञानं न भवति। अपितु व्याख्यानादेव भवति। अत्र शङ्कामुत्थापयति भाष्यकारः- ननु चेत्यादि। विग्रहे कृते तदेव सूत्रं व्याख्यानं सम्पद्यते, तत् शब्दस्य ज्ञाने लाघवमुत्पादयिष्यति। अस्याः शङ्कायाः उत्तरमस्ति यत् ''वृद्धिः'', ''आत्'', ''ऐच्'' इति केवलं चर्चाकरणमेव व्याख्यानं न भवति, किन्तु तत्र उदाहरणम् प्रत्युदाहरणम्, वाक्याध्याहारः इत्येतान्यपि आवश्यकानि भवन्ति। यथा ''वृद्धिरादैच्'' इत्यत्र ''वृद्धिः'' संज्ञापदम्, संज्ञिदलम् आत्, ऐच् इति। आत् ऐच् - आ ऐ औ वर्णाः वृद्धि संज्ञा भवन्ति। यथा शालीयः इत्यादि उदाहरणम् एवं व्याख्यानं भवति।

८.३.२ मूलग्रन्थपाठः

अथ व्याकरणमित्यस्य शब्दस्य कः पदार्थः ? सूत्रम्। सूत्रे व्याकरणे षष्ठ्यर्थोऽनुपपन्नः। सूत्रे व्याकरणे षष्ठ्यर्थो नोपपद्यते व्याकरणस्य सूत्रम् इति। किं हि तदन्यत् सूत्राद् व्याकरणम्, यस्याऽदः सूत्रं स्यात्। शब्दाप्रतिपत्तिः। शब्दानां चाऽप्रतिपत्तिः प्राप्नोति व्याकरणाच्छब्दान् प्रतिपद्यामहे इति। न हि सूत्रत एव शब्दान् प्रतिपद्यामहे इति। न हि सूत्रत एव शब्दान् प्रतिपद्यन्ते। किं तर्हि ? व्याख्यानतश्च। ननु च तदेव सूत्रं विगृहीतं व्याख्यानं भवति। न केवलानि चर्चापदानि व्याख्यानम् - 'वृद्धिः', 'आत्', 'ऐज्' इति। किं तर्हि ? उदाहरणम्, प्रत्युदाहरणम्, वाक्याध्याहार इत्येतत् समुदितं व्याख्यानं भवति।

८.३.३ मूलग्रन्थपाठश्च व्याख्यानम्

भाष्यकारः भगवान् पतञ्जलिः व्याकरणपदार्थनिरूपणे सर्वप्रथममिदं आक्षिपति- व्याकरणम् इत्यस्य शब्दस्य कः पदार्थ इति। अत्राऽयमाशयो भवति- ''व्याकरण'' इति शब्दस्य कोऽर्थः ! शास्त्रेऽस्मिन् सूत्राणि, सूत्राणाम् व्याख्यानानि - उदाहरणप्रत्युदाहरणवाक्याध्याहाररूपाणि

दृश्यन्ते। एतेषु किं भवति व्याकरणम् इति प्रष्टुराशयः। ततः एकदेशिन आचार्यस्य समाधानं प्रस्तौति भाष्यकारः यत् सूत्रम् इति। अर्थात् सूत्रं व्याकरणम् इत्युच्यते।

भाष्यकारः 'सूत्र' पक्षे दोषद्वयं प्रदर्शयति। प्रथमं दोषं प्रदर्शयन् भाष्यकारः आक्षेपवार्तिकं प्रस्तौति – सूत्रे व्याकरणे षष्ठ्यर्थोऽनुपपन्नः। सूत्रम् व्याकरणम् इति स्वीकारे व्याकरणस्य सूत्रम् इति षष्ठ्यर्थो नोपपद्यते। यतो हि भेदे सत्येव सम्बन्धसमान्ये षष्ठी विभक्तिर्भवति। यदा यत् सूत्रमस्ति, तदेव व्याकरणम्, तथा यद् व्याकरणं तदेव व्याकरणम् इत्यभेदे सति सम्बन्धसामान्यभेदनिष्ठा षष्ठी न भवितुमर्हति। यदा व्याकरणाद् भिन्नोऽवयवः सूत्रम् इति स्वीक्रियेत तदैव षष्ठी भवितुमर्हति।

''सूत्रं व्याकरणम्'' इति पक्षे द्वितीयं दोषं प्रस्तुवन् भाष्यकारः वार्तिकम् इदमुपस्थापयति–''शब्दाप्रतिपत्तिः''। अनेदं तात्पर्यम् – सूत्रं व्याकरणमिति स्वीकारे शब्दानां साधुत्वस्य ज्ञानं न स्यात्। ''व्याकरणाच्छब्दान् प्रतिपद्यामहे'' – अर्थात् व्याकरणाद् वयं शब्दान् जानीमः इति। व्याख्यानरहितात् सूत्रमात्रश्रवणात् शब्दानां ज्ञानं न भवति, अपितु व्याख्यानादेव भवति। लोके व्याकरणस्य शब्दबोधजनकता तु प्रसिद्धैवाऽस्ति। अत्र ''ननु च तदेव सूत्रं विगृहीतं व्याख्यानं भवति'' इति वाक्येन भाष्यकारः शङ्कामुपस्थापयति–विग्रहे कृते तदेव सूत्रं व्याख्यानं सम्पद्यते, तत् शब्दस्य ज्ञाने लाघवमुत्पादयिष्यति। अस्याः शङ्कायाः समाधानं प्रस्तुवन्नाह भाष्यकारः – न केवलानीति। ''वृद्धिरादैच्'' इत्यस्मिन् सूत्रे वृद्धिः आत्, ऐच् इति केवलं चर्चाकरणमेव व्याख्यानं न भवति। किन्तु तत्र उदाहरणम्, प्रत्युदाहरणम्, वाक्याध्याहारः इत्येतान्यपि आवश्यकानि। एतेषां समूहः व्याख्यानं भवति। यथाऽत्र सूत्रे ''वृद्धिः'' संज्ञापदम्, संज्ञिदलम्– आत्, ऐच्, आत्, ऐच् – आ ऐ औ वर्णाः वृद्धि संज्ञा भवन्ति। यथा – शालीयः ऐतिकायनः, औपगवः इत्यादि उदाहरणम् एवं व्याख्यानं भवति।

बोधप्रश्नाः-१

१. सूत्रम् व्याकरणम् इति पक्षे प्रथमो दोषः कः ?

....

....

२. षष्ठ्यर्थानुपपत्तौ कारणम् किम् ?

....

....

३. सूत्रं व्याकरणम् इति पक्षे द्वितीयो दोषः कः ?

....

....

८.४ शब्दः व्याकरणम् इति पक्षः

अतः परं भाष्यकारः ''व्याकरणम्'' इत्यस्य शब्दस्य कः पदार्थः ? इत्यस्य प्रश्नस्योत्तरे एकदेशिन आचार्यस्य अन्यम् पक्षं प्रस्तौति– एवं तर्हि शब्दः इति। यदि सूत्रस्य व्याकरणपदार्थ स्वीकारे दोषस्तर्हि शब्द एव व्याकरणपदार्थोऽस्तु। अतः परं भाष्यकारः ''शब्दः'' पक्षे दोषान् प्रदर्शयति।

८.४.१ शब्दपक्षे दोषाः

'शब्दो व्याकरणम्' इति पक्षे भाष्यकारणे भगवता पतञ्जलिना त्रयो दोषाः प्रदर्शिताः– शब्दे ल्युडर्थः, भवे च तद्धितः, प्रोक्तादयश्च तद्धिताः।

''शब्दो व्याकरणम्'' इति पक्षे ''शब्दे ल्युडर्थः'' इति वार्तिकमुखेन भाष्यकारः प्रथमं दोषं प्रदर्शयन् कथयति यत् शब्दः व्याकरणम् इति स्वीकारे 'व्यक्रियन्ते शब्दा अनेन' इति ल्युट्प्रत्ययस्याऽर्थो न सिध्यति। करणे ल्युट् विधीयते, शब्दश्च व्याक्रियमाणत्वात् कर्म, न तु करणम्। तथा च शब्देन न किञ्चिदपि व्याक्रियते। अपितु सूत्रेण व्याक्रियते।

''शब्दो व्याकरणम्'' इति पक्षे ''भवे च तद्धितः'' इति वार्तिकमुखेन भाष्यकारः द्वितीयं दोषं प्रदर्शयन् कथयति यत् शब्दः व्याकरणम् इति स्वीकारे भवेऽर्थे तद्धितप्रत्ययो न सिद्ध्यति। व्याकरणे भवो योगः इति विग्रहेऽर्थे ''तत्र भवः'' (पाणिनि–अष्टाध्यायी ४.३.५३) इति सूत्रेण अण्–प्रत्यये कृते ''वैयाकरण'' शब्दो निष्पन्नोऽस्ति। शब्देन भवे योगः सम्भवति। योगस्तु सूत्रे एव भवति।

''शब्दो व्याकरणम्'' इति पक्षे ''प्रोक्तादयश्च तद्धिता'' इति वार्तिकमुखेन भाष्यकारः तृतीयं दोषं प्रदर्शयम् कथयति यत् शब्दः व्याकरणम् इति स्वीकारे प्रोक्तादिषु अर्थेषु तद्धितप्रत्यया न भवितुमर्हन्ति। पाणिनिना प्रोक्तम् पाणिनीयम्। अत्र ''तेन प्रोक्तम्'' (पाणिनि–अष्टाध्यायी ४.३.१०१) इति अर्थे, ''वृद्धाच्छः'' (पाणिनि–अष्टाध्यायी ४.२.११३) इति सूत्रेण छ–प्रत्ययो भवति। तथैव आपिशलिना प्रोक्तम् आपिशलम्। काशकृत्स्निना प्रोक्तम् काशकृत्स्नम् इत्यत्र ''इञश्च'' (पाणिनि–अष्टाध्यायी ४.२.१११) इति सूत्रेण अण्–प्रत्ययो भवति। पाणिनिना नैव शब्दाः प्रोक्ताः, अपितु सूत्रमेव प्रोक्तम्।

अतः परं भाष्यकारः चतुर्थम् अभिहिताभिधानदोषं प्रदर्शयति– किमर्थमिदमुभ्यमुच्यते इत्यादि। अत्र प्रश्नो भवति यद् वार्तिककारः कथं भवे च तद्धितः, प्रोक्तादयश्च तद्धिताः इत्युभयं वार्तिकं पठितवान्। यदि वार्तिककारः ''प्रोक्तादयश्च तद्धिताः'' इत्येतावन्मात्रमेव वार्तिकमपठिष्यत् तर्हि तत्र भवे च तद्धितः इत्यपि गतार्थं स्यात् ?

८.४.२ शब्दपक्षे दोषसमाधानम्

अत्र सर्वप्रथमं भाष्यकारः अभिहिताऽभिधानदोषस्य समाधानं प्रस्तौति– पुरस्तादित्यादि। आचार्यो वार्तिककारः प्रथममिदं दृष्टवान् यद् भवेऽर्थे तद्धितो भवति, तत् पठितवान्। तदनन्तरमिदं दृष्टवान् यत् प्रोक्तादिष्वर्थेषु तद्धितप्रत्यया अपि उपपद्यन्ते, तदपि पठितवान्। आचार्या सूत्राणि प्रणीय न पुनस्तानि निवर्तयन्ति। अत्र भाष्यकारः वार्तिकम् सूत्रत्वेन वदति, अतः वार्तिकं सूत्रवदेव अवगन्तव्यम्। यथा कश्चन देवदत्ताभिन्नं 'देवदत्त' इति ब्रूते तर्हि सः देवदत्तवदेव अवगम्यते।

अतः परं भाष्यकारः ''शब्दे ल्युडर्थः'' दोषं निराकरोति – अयं तावदित्यादि। अत्र इदमवधेयम् यत् न केवलं करणे अधिकरणे चैव ल्युड् विधीयते अपितु ''कृत्यल्युटो बहुलम्'' (पाणिनि–अष्टाध्यायी ३.३.११३) इति पण्नेन आचार्यः बहुल ग्रहणद्वारेण अन्येष्वपि कारकेषु ल्युट्–प्रत्ययस्य विधानं कृतवान्। यथा प्रस्कन्दनम् इत्यत्र प्रस्कन्द्यते यस्मात् तत् इत्यर्थे, प्रपतनम् – प्रपत्यते यस्मात् तत् इत्यर्थे ''भीमादयोऽपादाने'' (पाणिनि–अष्टाध्यायी ३.४.७४) इति सूत्रेण अपादानेऽपि बाहुलकात् ल्युट् भवति। ततः करणेऽर्थेऽपि ल्युट् भवतीति समर्थयन् वदति भाष्यकारः यत् अथवा शब्दैरपि शब्दाः व्याक्रियन्ते शब्दैरपि शब्दानां व्यावृत्तिर्भवति। यथा 'गौः' इत्युक्ते सर्वेषां सन्देहानां व्यावृत्तिर्भवति– अयं नाऽश्वः, नाऽपि गर्दभः। तथापि शब्दपक्षे भवे च तद्धितः, प्रोक्तादयश्च तद्धिताः इति दोषद्वयन्तु तिष्ठत्येव।

८.४.३ मूलग्रन्थपाठः

एवं तर्हि शब्दः। शब्दे ल्युडर्थः। यदि शब्दो व्याकरणं ल्युडर्थो नोपपद्यते- व्याक्रियन्ते शब्दा अनेनेति व्याकरणम्। न हि शब्देन किञ्चिद् व्याक्रियते। केन तर्हि ? सूत्रेण। भवे च तद्धितः। भवे च तद्धितो नोपपद्यते-'व्याकरणे भवो योगो वैयाकरणः' इति। न हि शब्दे भवो योगः। क्व तर्हि ? सूत्रे। प्रोक्तादयश्च तद्धिताः। प्रोक्तादयश्च तद्धिता नोपपद्यन्ते। पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम्। आपिशलम् काशकृत्स्नम् इति। न हि पाणिनिना शब्दाः प्रोक्ताः। किं तर्हि? सूत्रम्। किमर्थमिदमुभयमुच्यते- भवे च तद्धितः प्रोक्तादयश्च तद्धिताः इति। न प्रोक्तादयश्च तद्धिताः इत्येव भवेऽपि तद्धितश्चोदितः स्यात्। पुरस्तादिदमाचार्येण दृष्टं भवे च तद्धितः इति, तत् पठितम्। तत उत्तरकालमिदं दृष्टम् प्रोक्तादयश्च तद्धिताः इति, तदपि पठितम्। न चेदानीमाचार्याः सूत्राणि कृत्वा निवर्तयन्ति। अयं तावददोषः - यदुच्यते-शब्दे ल्युडर्थः इति। नावश्यं करणाधिकरणयोरेव ल्युड् विधीयते। किं तर्हि ? अन्येष्वपि कारकेषु - ''कृत्यल्युटो बहुलम्'' इति। तद्यथा- प्रस्कन्दनम्, प्रपतनमिति। अथ वा शब्दैरपि शब्दा व्याक्रियन्ते। तद्यथा - गौरित्युक्ते सर्वे सन्देहा निवर्तन्ते, नाश्वो न गर्दभ इति। अयं तर्हि दोषः भवे च तद्धितः। प्रोक्तादयश्च तद्धिताः इति।

८.४.४ मूलग्रन्थपाठस्य व्याख्यानम्

सूत्रं व्याकरणम् इति पक्षस्थापनानन्तरम् भाष्यकारः शब्दो व्याकरणम् इत्याख्यम् अन्यं पक्षं प्रस्तौति - एवं तर्हि शब्द इति। यदि सूत्रं व्याकरणपदार्थ इति स्वीकारे दोषस्तर्हि शब्द एव व्याकरणपदार्थोऽस्तु। शब्दो व्याकरणम् इति पक्षे त्रयो दोषाः, चतुर्थः अभिहिताभिधानदोषश्चैते भाष्यकारेण समुपस्थापिताः।

''शब्दो व्याकरणम्'' इति पक्षे ''शब्छे ल्युडर्थः'' इति वार्तिकमुखेन भाष्यकारः प्रथमं दोषं प्रदर्शयन्नाह-शब्दः व्याकरणम् इति स्वीकारे सिध्यति। करणे ल्युट्-प्रत्यये विधीयते, शब्दश्च व्याक्रियमाणत्वात् कर्म एव भवति, न तु करणम्। तथा च शब्देन न किञ्चिदपि व्याक्रियन्ते, अपितु, सूत्रेण व्याक्रियते।

''शब्दो व्याकरणम्'' इति पक्षे ''भवे च तद्धितः'' इति वार्तिकमुखेन भाष्यकारः द्वितीयं दोषं प्रदर्शयन्नाह-शब्दः व्याकरणम् इति स्वीकारे भवेऽर्थे तद्धित प्रत्ययो न सिद्ध्यति। व्याकरणे भवो योगो वैयाकरणः इति अण्-प्रत्यये कृते ''वैयाकरण''-शब्दो निष्पन्नोऽस्ति। शब्दे न भवे योगेः सम्भवति। योगस्तु सूत्रे एवं भवति

''शब्दो व्याकरणम्'' इति पक्षे ''प्रोक्तादयश्च तद्धिताः'' इति वार्तिकमुखेन भाष्यकारः तृतीयं दोषं प्रदर्शयं कथयति यत् शब्दो व्याकरणम् इति स्वीकारे प्रोक्तादिष्वर्थेषु तद्धितप्रत्यया न भवितुमर्हन्ति। पाणिनिना प्रोक्तम् पाणिनीयम्। अत्र ''तेन प्रोक्तम्'' (पाणिनि-अष्टाध्यायी ४.३.१०१) इति सूत्रेण छ-प्रत्ययो भवति, 'छ' प्रत्ययस्य च ''आयनेयीनियियः'' (पाणिनि-अष्टाध्यायी ७.१.२) इति सूत्रेण 'इय' आदेशो भवति। तथैव आपिशलिना प्रोक्तम् आपिशलम्। काशकृत्स्निना प्रोक्तं काशकृत्स्नम् इत्यत्र ''इञश्च'' (पाणिनि-अष्टाध्यायी ४.२.१११) इति सूत्रेण अण् प्रत्ययो भवति। पाणिनिना नैव शब्दाः प्रोक्ताः, अपितु सूत्रमेव प्रोक्तम्।

ततो भाष्यकारः चतुर्थम् अभिहिताभिधानदोषं प्रदर्शयन्नाह किमर्थमुभयमुच्यते इत्यादि। अत्र प्रश्नो भवति यद् वार्तिककारः कथं भवे च तद्धितः, प्रोक्तादयश्च तद्धिताः इत्युभयं वार्तिकं पठितवान्। यदि वार्तिककारः ''प्रोक्तादयश्च तद्धिताः'' इत्येतावन्मात्रमेव वार्तिकम् अपठिष्यत् तर्हि तत्र भवे च तद्धिताः इत्यपि गतार्थं स्यात्।

अत्र सर्वप्रथमं भाष्यकारः अभिहिताभिधानदोषस्य समाधानं प्रस्तुवन्नाह– पुरस्तादित्यादि। आचार्यो वार्तिककारः प्रथमम् इदं दृष्टवान् यद् भवेऽर्थे तद्धितो भवति, तत् पठितवान्। तदनन्तरम् इदं दृष्टवान् यत् प्रोक्तादिष्वर्थेषु तद्धितप्रत्यया अपि उपपद्यन्ते, तदपि पठितवान्। आचार्याः सूत्राणि प्रणीय न निवर्तयन्ति। अत्र भाष्यकारः वार्तिकं सूत्रत्वेन कथयति, अतो वार्तिकं सूत्रवदेव अवगन्तव्यम्। यथा कश्चन देवदत्ताभिन्नं ''देवदत्त'' इति ब्रूते तर्हि सः देवदत्तवदेव अवगम्यते।

अतः परम् भाष्यकारः ''शब्दे ल्युडर्थः'' इति दोषं निराकुर्वन् आह–अयं तावदित्यादि। अत्र इदम् अवधेयम् यत् न केवलं करणे अधिकरणे चैव कारकयोः ल्युट्–प्रत्ययो विधीयते, अपितु, ''कृत्यल्युटो बहुलम्'' (पाणिनि–अष्टाध्यायी ३.३.११३) इति पठनेन आचार्यः बहुलग्रहणद्वारेण अन्येष्वपि कारकेषु ल्युट्–प्रत्ययस्य विधानं कृतवान्। यथा प्रस्कन्दनम् इत्यत्र प्रस्कन्द्यते यस्मात् तत् इत्यर्थे, प्रपतनम् इत्यत्र प्रपत्यते यस्मात् तत् इत्यर्थे ''भीमादयोऽपादाने'' (पाणिनि–अष्टाध्यायी ३.४.७४) इति सूत्रेण अपादानेऽपि बाहुलकात् ल्युट् भवति। ततः करणेऽर्थेऽपि ल्युट् भवतीति समर्थयन् वदति भाष्यकारो यत् अथवा शब्दैरपि शब्दाः व्याक्रियन्ते – शब्दैरपि शब्दानां व्यावृत्तिर्भवति। अयं नाऽश्वः, नाऽपि गर्दभः। तथापि शब्दपक्षे भवे च तद्धितः, प्रोक्तादयश्च तद्धिताः इति दोषद्वयं तु तिष्ठत्येव।

बोधप्रश्नाः–२

१. शब्दो व्याकरणम् इति पक्षे प्रथमो दोषः कः ?

....

....

२. शब्दो व्याकरणम् इति पक्षे द्वितीयो दोषः कः ?

....

....

३. शब्दे ल्युऽर्थः इति दोषवारणं कथम् ?

....

....

४. शब्दो व्याकरणम् इति पक्षे तृतीयो दोषः कः ?

....

....

८.५ लक्ष्यलक्षणपक्षः

भाष्यकारः व्याकरणमित्यस्य शब्दस्य कः पदार्थः ? इति समाधातुं समाधानभाष्यरूपेण तृतीयं पक्षमवतारयति एवं तर्हीति। उपर्युक्तरीत्या सूत्रशब्दोभयव्याकरणपदार्थत्वे दूषिते सति वार्तिककारः सिद्धान्तभूतं तृतीयं पक्षमुपस्थापयति–लक्ष्यलक्षणे व्याकरणम् इति। शब्दपक्षे भवे च तद्धितः, अत्र भाष्यकारः वदति यत् लक्ष्यं लक्षणं चैतत् समुदितं व्याकरणम् भवति। अत्र किं लक्ष्यम्, किं लक्षणमिति प्रश्ने भाष्यकार आह शब्दो लक्ष्यः, सूत्रम् लक्षणम्।

अतः परं लक्ष्यलक्षणपक्षेऽपि दोषमुद्भावयन् भाष्यकार आह – एवमप्ययं दोष इत्यादि।

अत्र प्रश्नकर्तुरयमाशयोऽस्ति यत् लक्ष्यलक्षणरूपे समुदाये व्याकरणशब्दः प्रवृत्तः सन् अवयवेऽर्थे प्रयोक्तुं न युज्यते। अवयवेऽपि व्याकरणशब्दस्य प्रवृत्तिर्दृश्यते। सूत्रमात्रमपि अधीयानः - अध्ययनकर्ता ''वैयाकरण''-नाम्नोच्यते। अग्रे भाष्यकारो वदति नैष दोषः इत्यादि। अत्राऽयमाशयः- समुदाये प्रवृत्तस्य व्याकरणशब्दस्य अवयवेऽप्रवृत्तिरूपो दोषो नास्ति। समुदाये प्रवृत्ताः शब्दाः अवयवेष्वपि व्यवह्रियन्ते। यथा - पूर्वे पञ्चालाः, उत्तरे पञ्चालाः, तैलं भुक्तम्, घृतं भुक्तम् शुक्लो, नीलः, कपिलः, कृष्णः इति। अत्र ''पञ्चाल''-शब्दः समुदाये प्रवृत्तोऽपि अवयवे अर्थे प्रवर्तते। शुद्धे तैले शुद्धे घृते एव ''तैल''-शब्दः 'घृत'-शब्दश्च प्रयुज्यते। किन्तु स्वास्थ्यलाभाय औषधिरूपेण तैलस्य घृतस्य वा स्वल्पमात्रापरिमिते सेवनेऽपि तैलम् भुक्तम् घृतं भुक्तम् इति व्यवह्रियते। अतः समुदाये-लक्ष्यलक्षणरूपे समुदाये प्रवृत्तो 'व्याकरण'-शब्दः अवयवेषुसूत्रेषु अपि व्यवह्रियते।

८.५.१ सिद्धान्तपक्षः-सूत्रम्

अतः परं भाष्यकारः सिद्धान्तरूपेण प्रथमं सूत्रं व्याकरणम् इति पक्षं समर्थयन् वदति- अथवा पुनरस्तु सूत्रम्। अत्राऽयमाशयः- अथवा सूत्रमेव व्याकरणपदार्थं स्वीकरोतु। अत्र आक्षेपकर्ता आक्षेपं स्मारयति यत् सूत्रं व्याकरणम् इति निरासं कुर्वन् वदति यत् नैष दोषः, व्यपदेशिवद्भावेन भविष्यति। व्यपदेशः-मुख्यो व्यवहारः तेन तुल्यं व्यपदेशिवत् = मुख्यव्यवहारिणा तुल्यम् इत्यर्थः। सूत्रम् मुख्यव्यवहारिणा तुल्यम् अत एव व्याकरणस्य सूत्रम् इति व्यवहारो भविष्यति। यथा ''राहोः शिरः'' इत्येकस्मिन् अपि वस्तुनि शब्दार्थभेदाद् भेदव्यवहारो भवति, तथैवात्रापि व्याकरणशब्देन शास्त्रस्य व्याकृतिक्रियायां करणरूपत्वमुच्यते, सूत्रशब्देन तु समुदायरूपतेति भेदव्यवहार उपपद्यते।

अतः परम् भाष्यकारः द्वितीयमाक्षेपं स्मारयति- यदप्युच्यते- शब्दाप्रतिपत्तिः इति। अत्र प्रश्नो भवति यत् सूत्रस्य व्याकरणत्वे शब्दस्य साधुत्वज्ञानं न स्यात्, यतोहि सूत्रात् शब्दस्य ज्ञानं न भवति, व्याख्यानादेव भवति। अस्य प्रश्नस्योत्तरं भाष्यकारेण दत्तं यत् तदेव सूत्रं विगृहीतं व्याख्यानं भवति। पुनः भाष्यकारस्य पूर्वं स्पष्टीकरणं स्मारयति आक्षेपी यत् न केवलानि चर्चापदानि व्याख्यानम्, अपितु उदाहरणम् प्रत्युदाहरणम् वाक्याध्याहारश्चैतत् समुदितं व्याख्यानं भवति। भाष्यकारेणास्य प्रश्नस्योत्तर मुपस्थापितम् - अविजानत इत्यादि। ये अज्ञाः मन्दबुद्धयो वा भवन्ति तेषामेव कृते उक्तमस्ति यत् न केवलानि चर्चापदानि व्याख्यानम्, किं तर्हि उदाहरणं प्रत्युदाहरणं वाक्याध्याहारश्चेत्येतत् समुदितं व्याख्यानं भवति। वस्तुतस्तु सूत्रत एव शब्दानां ज्ञानं विधीयते। निश्चयेनैव सूत्रत एव- पदच्छेदादिभिः सूत्रार्थस्याऽभिव्यञ्जनात् शब्दानां ज्ञानं भवति। सूत्राद् बहिर्यदुच्यते तन्न गृहीतं भविष्यति। अपितु नादवत् निरर्थकत्वात् त्याज्यं भविष्यति।

८.५.२ मूलग्रन्थपाठः

एवं तर्हि- लक्ष्यलक्षणे व्याकरणम्। लक्ष्यं च लक्षणं चैतत् समुदितं व्याकरणं भवतीति। किं पुनर्लक्ष्यम्, किं लक्षणम् ? शब्दो लक्ष्यः, सूत्रं लक्षणम्। एवमप्ययं दोषः - समुदाये व्याकरणशब्दः प्रवृत्तोऽवयवे नोपपद्यते। सूत्राणि चाप्यधीयान इष्यते - वैयाकरण इति। नैष दोषः। समुदायेष हि शब्दाः प्रवृत्ता अवयवेष्वपि वर्तन्ते। तद्यथा- पूर्वे पञ्चालाः, उत्तरे पञ्चालाः, तैलं भुक्तम्, घृतम् भुक्तम्, शुक्लो नीलः कपिलः कृष्ण इति। एवमयं समुदाये व्याकरणशब्दः प्रवृत्तोऽवयवेष्वपि वर्तते। अथवा पुनस्तु सूत्रम्। ननु चोक्तं सूत्रे व्याकरणे षष्ठ्यर्थोऽनुपपन्नः इति। नैष दोषः, व्यपदेशिवद्भावेन भविष्यति। यदप्युच्यते- शब्दाप्रतिपत्तिः इति। नहि सूत्रत एव शब्दान् प्रतिपद्यन्ते। किं तर्हि ? व्याख्यानतश्चेति। परिहृतमेतत्तदेव सूत्रं विगृहीतं व्याख्यानं भवतीति। ननु चोक्तं न केवलानि चर्चापदानि व्याख्यानम् - वृद्धिः आत् ऐजिति। किं तर्हि ? उदाहरणं प्रत्युदाहरणं वाक्याध्याहार इत्येतत्

समुदितं व्याख्यानं भवतीति। अविजानत एतदेवं भवति। सूत्रत एव हि शब्दान् प्रतिपद्यन्ते। आतश्च सूत्रत एव। यो ह्युत्-सूत्रं कथयेन्नादो गृह्यते।

८.५.३ मूलग्रन्थपाठस्य व्याख्यानम्

भाष्यकारः ''व्याकरणम्'' इत्यत्र पदार्थत्वे पक्षद्वयस्य दूषणत्वात् सिद्धान्तिनः समाधानभाष्यमुपस्थापयति – एवं तर्हीति। वार्तिककारः सिद्धान्तभूतं तृतीयं पक्षमुपस्थापयति– लक्ष्यलक्षणे व्याकरणम् इति। ''शब्दो व्याकरणम्'' इति पक्षे भवे च तद्धितः, प्रोक्तादयश्च तद्धिताः इति दोषद्वयं तिष्ठत्येव, अत एवाऽयं तृतीयः पक्षः। अत्र भाष्यकारो वदति यत् लक्ष्यं लक्षणं चैतत् समुदितं व्याकरणं भवति। अत्र किं लक्ष्यम्, किं लक्षणम् इति प्रश्ने भाष्यकार आह – शब्दो लक्ष्यः, सूत्रम् लक्षणं भवति।

अतः परं सूत्रशब्दोभयव्याकरणपदार्थत्वेऽपि अर्थात् लक्ष्यलक्षणपक्षेऽपि दोषं प्रदर्शयन् भाष्यकारो वदति– एवमप्ययमित्यादि। अत्र प्रश्नकर्तुः आशयोऽस्ति– लक्ष्यलक्षणरूपे समुदाये प्रवृत्तो ''व्याकरण''-शब्दः अवयवेऽर्थे प्रयोक्तुं न युज्यते। यद्यपि अवयवेऽपि 'व्याकरण'-शब्दस्य प्रवृत्तिर्दृश्यते। सूत्रमात्रस्याऽपि अध्ययनकर्ता ''वैयाकरण''-नाम्नोच्यते। अग्रे भाष्यकार आह नैष दोषः इत्यादि। अत्राऽयमाशयः समुदाये प्रवृत्तस्य ''व्याकरण''-शब्दस्य अवयवेऽप्रवृत्तिरूपो दोषो नास्ति। समुदाये प्रवृत्ताः शब्दाः अवयवेष्वपि व्यवह्रियन्ते। यथा – पूर्वे पञ्चालाः, उत्तरे पञ्चालाः, तैलं भुक्तम्, घृतं भुक्तम्, शुक्लो, नीलः, कपिलः, कृष्णः इति। अत्र ''पञ्चाल''-शब्दः समुदाये प्रवृत्तः सन्नपि अवयवे अर्थे प्रवर्तते। अतः एकस्यैव पञ्चालस्य पूर्वे पञ्चालाः उत्तरे पञ्चालाः इत्येवं विभागकथनं दृष्यते। ''पञ्चाल''-देशस्तु एक एव, किन्तु तस्य विभागत्वात् एक एव पञ्चाल देशः पूर्वे पञ्चालाः, उत्तरे पञ्चालाः इत्येवमुच्यते। एवं दृश्यते यदत्र समुदाये प्रवृत्तः ''पञ्चाल''-शब्दः अवयवेऽर्थेऽपि प्रवर्तते। शुद्धे तैले, शुद्धे घृते एवं ''तैल''-शब्दः ''घृत''-शब्दश्च प्रयुज्यते। किन्तु स्वास्थ्यलाभाय औषधिरूपेण तैलस्य घृतस्य वा स्वल्पमात्रापरिमिते सेवनेऽपि तैलम् भुक्तम्, घृतं भुक्तम् इति व्यवह्रियते। अतः समुदाये-लक्ष्यलक्षणरूपे समुदाये प्रवृत्तो ''व्याकरण''-शब्दः अवयवेषु – सूत्रेषु अपि व्यवह्रियते।

अतः परं भाष्यकारः सिद्धान्तरूपेण प्रथमं ''सूत्रं व्याकरणम्'' इति पक्षं समर्थयन्नाह अथवा पुनरस्तु सूत्रम्। अत्राऽयमाशयः। अत्राऽयमाशयः– अथवा सूत्रमेव व्याकरपदार्थं स्वीकरोतु। अत्र आक्षेपकर्ता आक्षेपं स्मारयति यत् सूत्रं व्याकरणम् इति स्वीकारे षष्ठ्यर्थः उपपन्नो न भवितुमर्हति। भाष्यकारः दोषस्याऽस्य निरासं कुर्वन्नाह–नैष दोषः, व्यपदेशिवद् भावेन भविष्यति। व्यपदेशः मुख्यो व्यवहारी तेन तुल्यं व्यपदेशिवत् – मुख्यव्यवहारिणा तुल्यम् इत्यर्थः। सूत्रम् मुख्यव्यवहारिणा तुल्यम् अत एव व्याकरणस्य सूत्रम् इति व्यवहारो भविष्यति। यथा ''राहोः शिरः'' इत्येकस्मिन् अपि वस्तुनि शब्दार्थभेदाद् भेदव्यवहारो भवति, तथैवाऽत्राऽपि ''व्याकरण''-शब्देन शास्त्रस्य व्याकृतिक्रियायां करणरूपत्वमुच्यते, ''सूत्र''-शब्देन तु समुदायरूपतेति भेदव्यवहार उपपद्यते।

अतः परं भाष्यकारः द्वितीयमाक्षेपं स्मारयति – यदप्युच्यते शब्दाप्रतिपत्तिः इति। अत्र प्रश्नो भवति यत् सूत्रस्य व्याकरणत्वे शब्दस्य साधुत्वज्ञानं न स्यात्। यतो हि सूत्रात् शब्दस्य ज्ञानं न भवति, व्याख्यानादेव भवति। प्रश्नमिमम् समुत्तरयन् भाष्यकार आह तदेव सूत्रं विगृहीतं व्याख्यानं भवति। पुनः भाष्यकारस्य पूर्वं स्पष्टीकरणं स्मारयति आक्षेपी यत् – न केवलानि चर्चापदानि व्याख्यानम्, अपितु, उदाहरणम्, प्रत्युदाहरणम्, वाक्याध्याहारश्चैतत् समुदितं व्याख्यानं भवति। अस्याः शङ्कायाः समाधानमाह भाष्यकारः अविजानत इत्यादि। ये अज्ञाः, मन्दबुद्धयो वा भवन्ति तेषामेव कृते उक्तमस्ति यत् न केवलानि चर्चापदानि व्याख्यानम्। किं तर्हि ? उदाहरणम्, प्रत्युदाहरणम्, वाक्याध्याहारश्चेत्येतत् समुदितं व्याख्यानं भवति। वस्तुतस्तु सूत्रत एव शब्दानां ज्ञानं विधीयते। निश्चयेनैव सूत्रत एव – पदच्छेदादिभिः सूत्रार्थस्याऽभिव्यञ्जनात् शब्दानां ज्ञानं भवति। सूत्राद् बहिर्यदुच्यते

तन्न गृहीतं भवति। अपितु नादवत् निरर्थकं सत् त्याज्यं भविष्यति।

बोधप्रश्नाः-२

१. लक्ष्यलक्षणे व्याकरणम् इत्यत्र किं लक्ष्यम् ? किं पुनर्लक्षणम् ?

....

....

२. लक्ष्यलक्षणपक्षे को दोषः ?

....

....

३. लक्ष्यलक्षणपक्षस्य दोषवारणं कथम् ?

....

....

४. व्याकरणपदार्थः कः इत्यत्र सिद्धान्तपक्षः कः ?

....

....

८.६ सारांशः

महाभाष्यकारः पतञ्जलिः प्रारम्भे ''अथ व्याकरणम् इत्यस्य शब्दस्य कः पदार्थः'' इति प्रश्नमुत्थाप्य पूर्वपक्षरूपेण सूत्रपक्षः, शब्दपक्षः लक्ष्यलक्षणपक्षश्चेति पक्षत्रयमुपस्थापयति। तत्र प्रथमः पक्षो भवति – सूत्रं व्याकरणम् इति। सूत्रपक्षे दोषद्वयम् प्रदर्शितं भाष्यकारेण सूत्रे व्याकरणे षष्ठ्यर्थोऽनुपन्नः, सूत्रे व्याकरणे शब्दाप्रतिपत्तिः। अर्थात् सूत्रपक्षे व्याकरणस्य सूत्रम् इति षष्ठ्यर्थो नोपपद्यते, तथा च शब्दानां साधुत्वस्य च ज्ञानं न स्यात्। द्वितीयः पक्षो भवति – शब्दो व्याकरणम्। शब्दो व्याकरणम् इति पक्षे भाष्यकृता चत्वारः दोषाः उपस्थापिताः सन्ति – शब्दे ल्युडर्थः भवे च तद्धितः, प्रोक्तादयश्च तद्धिताः इति। चतुर्थम् अभिहिताभिधानदोषं प्रदर्शयति – किमर्थमिदमुभयमुच्यते इति।

भाष्यकारः शब्दपक्षे अभिहिताभिधानदोषं समाधात्ते यत् पुरस्तादिदमाचार्येण दृष्टम् भवे च तद्धितः इति तत् पठितम्। तत् उत्तरकालमिदं दृष्टम् प्रोक्तादयश्च तद्धिताः इति, तदपि पठितम्। न चेदानीम् आचार्याः सूत्राणि कृत्वा निवर्तयन्ति। शब्दे ल्युऽर्थो नोपपद्यते इति शङ्कां निराकुर्वन्नाह भाष्यकारः न केवलं करणे, अधिकरणे चैव ल्युड् विधीयते, अपितु ''कृत्यल्युटो बहुलम्'' इति सूत्रेण ज्ञापनात् अन्येष्वापि कारकेषु ल्युड् विधीयते। करणेऽर्थेऽपि ल्युट् भवतीति समर्थयन्नाह भाष्यकारः शब्दैरपि शब्दाः व्यक्रियन्ते। तथापि शब्दपक्षे भवे च तद्धितः, प्रोक्तादयश्च तद्धिताः इति दोषद्वयं तु तिष्ठत्येव।

भाष्यकारः तृतीयं पक्षमुपस्थापयति–लक्ष्यलक्षणे व्याकरणम् इति। अस्मिन् पक्षेऽपि शब्दो लक्ष्यः सूत्रं लक्षणम् इति स्वीकारे लक्ष्यलक्षणरूपे समुदाये व्याकरणशब्दः प्रवृत्तः सन् अवयवेऽर्थे प्रयोक्तुं न शक्यते इति दोषः। भाष्यकार आह– नैष दोषः पूर्वे पञ्चालाः उत्तरे पञ्चालाः इत्यादिषु अवयवेऽर्थेऽपि प्रयोगदर्शनात्। सूत्रमात्रमधीयानो वैयाकरण उच्यते। अतः समुदाये प्रवृत्तो ''व्याकरण''- शब्दः अवयवेषु सूत्रेष्वपि व्यवह्रियते। अन्ते भाष्यकारः ''सूणं व्याकरणम्'' इति सिद्धान्तपक्षं

समर्थयति। अत्र पक्षे षष्ठ्यर्थानुपपत्तिदोषं वारयन्नाह भाष्यकारः व्यपदेशिवद्भोवन कार्यं सेत्स्यति। शब्दाप्रतिपत्तिरूपं दोषं वारयन्नाह भाष्यकारः यत् तदेव सूत्रं विगृहीतं व्याख्यानं भवति। न केवलं चर्चापदानि व्याख्यानम् अपितु उदाहरणं प्रत्युदाहरणम् वाक्याध्याहारश्चेत्येतत् समुदितं व्याख्यानं भवतीति कथनन्तु मन्दबुद्धीनां कृतेऽस्ति। वस्तुतस्तु सूत्रत एवं शब्दानां ज्ञानं विधीयते। सूत्राद् बहिर्यदस्ति तस्य ग्रहणं न भवति।

८.७ शब्दावली

१.	अप्रतिपत्तिः	–	व्याकरणप्रयोज्यप्रतिपत्तिविषयकव्यवहारानुपपत्तिः।
२.	शब्दाप्रतिपत्तिः	–	न हि व्याख्यान रहितसूत्रमात्र श्रवणाच्छब्दाः प्रतीयन्ते।
३.	विगृहीतम्	–	विभक्तम्।
४.	चर्चापदानि	–	चर्च्यमानानि विभज्यमानानीत्यर्थः। पदानीति शेषः।
५.	लयुडर्थः	–	करणत्वम्।
६.	चोदितः	–	आपादितः।
७.	व्याक्रियन्ते	–	व्यावृत्यन्ते। शब्दाः व्याक्रियन्ते = शब्दानां व्यावृत्तिर्भवति।
८.	समुदाये	–	शब्दसूत्रसमुदाये।
९.	अवयवे	–	तदेकदेशे सूत्रे।
१०.	व्यपदेशिवद् भावेन	–	मुख्यव्यवहारतुल्यत्वकरणेन तत्र षष्ठ्यर्थोपपत्तिः भविष्यतीत्यर्थः।
११.	अविजानतः	–	मन्दबुद्धरित्यर्थः।
१२.	सूत्रत एव	–	पदच्छेदादिभिः सूत्रार्थस्यैवाभिव्यञ्जनातः।

८.८ सन्दर्भग्रन्थाः

महर्षिपतञ्जलि प्रणीतम् व्याकरणमहाभाष्यम्, प्रथमम् आह्निकम्, पृ. ५८–६४ प्रदीपोद्योत तत्त्वालोकसहितम्, नवाह्निक भागः, चौखम्बा प्रकाशन, वाराणसी, वि.सं. २०६७।

८.९ सहायकग्रन्थाः

१. व्याकरणमहाभाष्यम् महर्षि पतञ्जलिः प्रथम भाग सं. श्री गुरुप्रसादशास्त्री रा.सं. संस्थानम् नवदेहली प्रथमम् आह्निकम् सन् २००६।

२. महषि पतञ्जलिः सं. पं. रुद्रधरझा शर्मा तदेव प्रदीपोद्योत तत्त्वालोक सहितम् नवाह्निक भागः चौखम्बा वाराणसी प्रकाशन प्रथमम् आह्निकम् पृ. ५८–६४ वि.सं. २०६७।

३. व्याकरणमहाभाष्यम् नवाह्निक भागः हिन्दीटीकायुतम् टीकाकारः सम्पादकश्च पं. चारुदेव शास्त्री मोतीलाल बनारसीदास वाराणसी जवाहर नगर दिल्ली प्रथमम् आह्निकम् वि.सं. २००५।

४. व्याकरणमहाभाष्यम् हिन्दी टीका युतम् नवाह्निक भागः टीकाकारः सम्पादकश्च डॉ. हरिनारायण तिवारी चौखम्बा प्रकाशन वाराणसी प्रथमम् आह्निकम् पृ. ६६-७४ सन् २००९।

८.१० बोधप्रश्नोत्तराणि

बोधप्रश्नाः-I

१. "सूत्रम् व्याकरणम्" इति पक्षे प्रथमः दोषः षष्ठ्यर्थानुपपत्तिः, भेदे सत्येव सम्बन्धसामान्ये षष्ठी विभक्तिर्भवति।

२. षष्ठ्यर्थानुपपत्तौ कारणमिदमस्ति- भेदे सत्येव षष्ठी विभक्तिर्भवति।

३. "सूत्रं व्याकरणम्" इति पक्षे द्वितीयो दोषोऽस्ति शब्दाप्रतिपत्तिः। सूत्रं व्याकरणम् इति स्वीकारे शब्दानां साधुत्वस्य ज्ञानं न भविष्यति। यतो हि व्याख्यानरहितसूत्रमात्रश्रवणात् शब्दानां ज्ञानं न भवति।

बोधप्रश्नाः-II

१. "शब्दो व्याकरणम्" इति पक्षे प्रथमो दोषोऽस्ति यत् अत्र पक्षे "व्याक्रियन्ते शब्दा अनेन" इति ल्युट्प्रत्ययस्याऽर्थो न सिध्यति। न शब्देन किञ्चिद् व्याक्रियते, अपितु सूत्रेण व्याक्रियन्ते।

२. "शब्दो व्याकरणम्" इति पक्षे द्वितीयो दोषोऽस्ति यत् अत्र पक्षे भवेऽर्थे तद्धितप्रत्ययो न सिद्ध्यति। व्याकरणे भवे योगो वैयाकरणः। न हि शब्दे भवो योगः। किन्तर्हि ? सूत्रे।

३. "शब्दे ल्युऽर्थः" इति दोषं वारयन्नाह भाष्यकारः यत् न केवलं करणे अधिकरणे चैव ल्युड् विधीयते, अपितु "कृत्यल्युटो बहुलम्" (पाणिनि-अष्टाध्यायी ३.३.११३) इति पठनेन आचार्यः बहुलग्रहणद्वारेण अन्येष्वपि कारकेषु ल्युट्-विधानं कृतवान्।

४. "शब्दो व्याकरणम्" इति पक्षे तृतीयो दोषोऽस्ति यत् अत्र पक्षे प्रोक्तादिषु अर्थेषु तद्धितप्रत्यया न भवितुमर्हन्ति। पाणिनिना नैव शब्दाः प्रोक्ताः, अपितु सूत्रमेव प्रोक्तम्।

बोधप्रश्नाः-III

१. लक्ष्यलक्षणे व्याकरणम् इत्यत्र शब्दो लक्ष्यः, सूत्रं लक्षणम्।

२. लक्ष्यलक्षणपक्षे दोषोऽस्ति यत् लक्ष्यलक्षणरूपे समुदाये प्रवृत्तो व्याकरणशब्दः अवयवेऽर्थे प्रयोक्तुं न शक्यते।

३. लक्ष्यलक्षणपक्षस्य दोषं वारयन् भाष्यकारः कथयति यत् समुदाये प्रवृत्तस्य व्याकरणशब्दस्य समुदायेऽप्रवृत्तिरूपो दोषो नास्ति। समुदाये प्रवृत्ताः शब्दाः अवयवेष्वपि व्यवह्रियन्ते। यथा पूर्वे पञ्चालाः, घृतं भुक्तम् शुक्लो, नीलः इति।

४. व्याकरणपदार्थः कः इत्यत्र सिद्धान्तपक्षोऽस्ति सूत्रं व्याकरणम्। व्यपदेशिवद्भावेन षष्ठ्यर्थानुपपत्तिवारणं भवति, शब्दाप्रतिपत्तिरपि न भवति यतो हि तदेव सूत्रं विगृहीतं व्याख्यानं भवति।

८.११ अभ्यासप्रश्नाः

लघूत्तरीय प्रश्नाः-

१. किमर्थमिदमुभयमुच्यते - भवे च तद्धितः प्रोक्तादयश्च तद्धिताः इति ?

किम् प्रोक्तादयश्च तद्धिता इत्येव भवेऽपि तद्धित उक्तो न स्यात् ?

२. सूत्रव्याकरणपक्षे षष्ठ्यर्थानुपपत्तेः दोषवारणं कथम् ?

३. सूत्रव्याकरणपक्षे शब्दाप्रतिपत्तेः दोषवारणं कथम् ?

दीर्घोत्तरीयप्रश्नाः-

१. सूत्रं व्याकरणम् इति पक्षो दोषवारणपुरस्सरं भाष्यकारस्य सिद्धान्तत्वेन समर्थनीयः।

२. शब्दो व्याकरणम् इति पक्षे दोषाणां विवेचनं विधेयम्।

३. शब्दो व्याकरणम् इति पक्षे दोषवारणं विधेयम्।

४. लक्ष्यलक्षणे व्याकरणम् इति विवेचनीयम्।

निबन्धात्मकमप्रश्नाः-

१. व्याकरणम् इत्यस्य शब्दस्य कः पदार्थः इति विषये नातिविस्तरो निबन्धो लेख्यः।

———◆———

नवमः पाठः (वर्णानामुपदेशप्रयोजनम्)

पाठसंरचना

९.१ प्रस्तावना

वैयाकरणसम्प्रदाये आचार्येण पतञ्जलिना प्रणीतस्य व्याकरणमहाभाष्यस्य महत्त्वपूर्णं स्थानमस्ति। तत्र प्रथमम् आह्निकम् ''पस्पशाह्निक'' नाम्नोच्यते। तत्रेदं भवति द्वितीयं खण्डम्, पाठश्चाऽयं पञ्चमः। प्रथमे खण्डे चतुर्षु पाठेषु भवान् व्याकरणमहाभाष्यस्य परिचयः, व्याकरणाध्ययनस्य साक्षात् प्रयोजनम्, मुख्यानि, आनुषङ्गिकाणि च प्रयोजनानि, शब्दानुशासनस्य प्रकारम्, शास्त्रनिर्माणरीतिं च सम्यगधीतवान्। द्वितीयखण्डस्य चतुर्षु पाठेषु भवान् शब्दाः नित्या अनित्या वा, सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे, सिद्धशब्दार्थम्, सिद्धपदग्रहणप्रयोजनम्, नित्यशब्दार्थम्, नित्यलक्षणम्, अर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे लोकस्य प्रामाण्यम्, शास्त्रस्य कर्तव्यम्, यथा लौकिकवैदिकेषु इति वार्तिकम्, अप्रयुक्तशब्दानां साधुत्वविचारः, शब्दस्य ज्ञाने धर्मजनकता, आचारे नियमः, शास्त्रपूर्वकशब्दप्रयोगे धर्मः, भाष्यकारस्य सिद्धान्तपक्षः, व्याकरणपदार्थविषये च सूत्रपक्षः, शब्दपक्षः, लक्ष्यलक्षणपक्षः, भाष्यकारसिद्धान्तश्चैतान् विषयान् सम्यग् अधीतवान्। अस्य खण्डस्य अस्मिन् अन्तिमे ''वर्णोपदेशविचारः'' इत्याख्ये पञ्चमे पाठे वर्णोपदेशप्रयोजनानि-वृत्तिसमवायः, अनुबन्धकरणम्, इष्टबुद्धिः, इष्टबुध्यर्थपक्षे दोषाः, तेषां निराकरणं चैतान् विषयान् पठिष्यति।

९.२ उद्देश्यम्

अस्य पाठस्याऽध्ययनेन भवान्

- वर्णोपदेशस्य प्रयोजनम् - वृत्तिसमवाय-अनुबन्धकरण-इष्टबुद्धीनां विषये सम्यग्

ज्ञातुमर्हति।

- इष्टबुध्यर्थपक्षे संवृतादिदोषाणां विषये सम्यग् ज्ञातुं शक्नोति।
- संवृतादिदोषाणां परिहारं सम्यग् ज्ञास्यति।

९.३ वर्णोपदेशप्रयोजनम्

अतः परं भाष्यकारः 'अ इ उ ण्' इत्यादिरूपो माहेश्वरः वर्णसमाम्नायः कथम् उपदिष्टः इति प्रतिपादयितुं वर्णोपदेशप्रयोजनाधिकरणं प्रारभते – अथ किमर्थो वर्णानामुपदेशः इति। अत्र शङ्का भवति यत् वर्णोपदेशेन कस्यचित् साधुशब्दानुशासनं न सम्भवति। तथा च वर्णज्ञानं लोकप्रसिद्धेन मातृकापाठेन (लोके 'ककहरा' शब्दवाच्येन ''अ आ इ ई'' इत्यादि वर्णसमुदाय रूपेण) सम्भवति, अतः अयम् वर्णानाम् उपदेशः – (अ इ उ ण् इत्यादिरूपः) माहेश्वरो वर्णसमाम्नायः किमर्थः इति। अग्रे भाष्यकारः वर्णोपदेशस्य वृत्तिसमवायः, अनुबन्धकरणम्, इष्टबुद्धिश्चेत्यानि त्रीणि प्रयोजनानि व्याख्यातवान्, तानि क्रमशो भवानग्रे पठिष्यति।

९.३.१ वृत्तिसमवायार्थ उपदेशः

अतः परं भाष्यकारः प्रथमं प्रयोजनं वदति– वृत्तिसमवायार्थ उपदेश इति। अर्थात् वृत्तिसमवायः वर्णोपदेशस्य प्रथमं प्रयोजनमस्ति। ''वृत्तिसमवाय'' शब्दस्य विग्रहो भवति – वृत्तये समवायः, वृत्त्यर्थो वा समवायः, वृत्तिप्रयोजनो वा समवायो वृत्तिसमवायः। शास्त्रप्रवृत्तिः वृत्तिः। समवायश्च वर्णानाम् आनुपूर्व्येण वर्णगतक्रमविशेषेण संनिवेशः। उपदेशपदार्थः उच्चारणम्। 'उपदेश'– शब्दे 'दिश्' धातुरुच्चारणक्रियो वर्तते। आचार्यः वर्णान् उच्चार्य वदति – उपदिष्टा इमे वर्णा इति। तथा च पाणिनिरूपं शिष्यं प्रति महादेव (महेश्वर) रूपगुरुकर्तृके वर्णसमाम्नायस्य प्रथमे ढक्कानिनादद्वाराऽभिव्यञ्जनरूपे उच्चारणे ''उपदेश'' पदस्य प्रयोगो युक्त एव प्रतीयते।

९.३.२ अनुबन्धकरणार्थ उपदेशः

अतः परं भाष्यकारः द्वितीयं प्रयोजनमाह–अनुबन्धकरणार्थश्चेति। अनुबन्धकरणस्य निमित्तमपि वर्णानामुपदेश इत्यर्थः। अनुबन्धान् करिष्यामि येन अणादयः प्रत्याहाराः निर्मीयन्ते। वर्णानाम् उपदेशं विना अनुबन्धानां करणं न सम्भवति। अत एव वर्णानाम् उपदेशो वृत्तिसमवायार्थः– शास्त्रप्रवृत्तये वर्णगतक्रमविशेषेण संनिवेशार्थः, अनुबन्धकरणार्थश्चेति अवगन्तव्यम्। वृत्तिसमवायः अनुबन्धकरणं च प्रत्याहारार्थम् – अणादिसंज्ञाविधानार्थं भवति। प्रत्याहारश्च वृत्त्यर्थः, वृत्तिश्च शास्त्रप्रवृत्तिः।

९.३.३ इष्टबुद्ध्यर्थ उपदेशः

अतः परं भाष्यकारः वर्णोपदेशस्य तृतीयं प्रयोजनमाह–इष्टबुद्ध्यर्थश्चेति। अभीष्टानां वर्णानां ज्ञानायापि वर्णोपदेशो विधातव्यः, येन वयं अभीष्टान् वर्णान् बोधयितुं शक्नुयाम। वर्णानाम् उपदेशमन्तरेण इष्टाः वर्णाः बोधयितुम्, विज्ञापयितुं वा न शक्यन्ते।

९.३.४ मूलग्रन्थपाठः

अथ किमर्थो वर्णानामुपदेशः? वृत्तिसमवायार्थ उपदेशः। वृत्तसमवायार्थो वर्णानामुपदेशः। किमिदं वृत्तिसमवायार्थ इति। वृत्तये समवायो वृत्तिसमवायः। वृत्त्यर्थो वा समवायः वृत्तिसमवायः। वृत्तिप्रयोजनो वा समवायः वृत्तिसमवायः।

का पुनर्वृत्तिः? शास्त्रप्रवृत्तिः। अथ कः समवायः। वर्णानामानुपूर्व्येण संनिवेशः। अथ क उपदेशः? उच्चारणम्। कुत एतत् ? दिशिरुच्चारणक्रियः। उच्चार्य हि वर्णानाह-उपदिष्टा इमे वर्णा इति।

अनुबन्धकरणार्थश्च। अनुबन्धकरणार्थश्च वर्णानामुपदेशः – अनुबन्धानासङ्क्ष्यामीति। न ह्यनुपदिश्य वर्णाननुबन्धाः शक्या आसङ्क्तुम्। स एष वर्णानामुपदेशो वृत्तिसमवायार्थश्चानुबन्धकरणार्थश्च। वृत्तिसमवायश्चानुबन्धकरणं च प्रत्याहारार्थम्। प्रत्याहारो वृत्त्यर्थः।

इष्टबुद्ध्यर्थश्च। इष्टबुद्ध्यर्थश्च वर्णानामुपदेशः – ''इष्टान् वर्णान् भोत्स्यामहे'' इति। न ह्यनुपदिश्य वर्णानिष्टाः वर्णाः शक्या विज्ञातुम्।।

९.३.५ मूलग्रन्थपाठस्य व्याख्यानम्

महाभाष्यकारः पतञ्जलिराचार्यः व्याकरणपदार्थनिरूपणानन्तरम् ''अ इ उ ण्'' इत्यादिरूपाणां माहेश्वरसूत्राणाम् – माहेश्वरवर्णसमाम्नायस्य उपदेशः किमर्थ इति प्रतिपादयितुमुपक्रमते अथ किमर्थो वर्णानामुपदेश इत्यादि। भाष्यकारः वर्णोपदेशस्य त्रीणि प्रयोजनानि निर्दिशति – वृत्तिसमवायार्थः उपदेशः, अनुबन्धकरणार्थ उपदेशः, इष्टबुद्ध्यर्थ उपदेशश्च।

प्रथमं प्रयोजनमस्ति – वृत्तिसमवायः। ''वृत्तिसमवाय'' – शब्दस्य विग्रहो भवति – वृत्तये समवायः वृत्तिसमवायः। वृत्त्यर्थो वा समवायः वृत्तिसमवायः। वृत्तिप्रयोजनो वा समवायो वृत्तिसमवायः। अत्र 'प्रदीप'-व्याख्याकारः 'वृत्यर्थ'-शब्दस्याऽर्थं वदति – शास्त्रप्रवृत्तिप्रत्यासन्नत्वं समवायस्येति। ''इग्यण'' इत्यादौ हि यथासंख्यशास्त्रं वर्णसंनिवेशमात्रादेवावतिष्ठते। ''वृत्तिप्रयोजन''-शब्दस्याऽर्थं वदति 'प्रदीप' व्याख्याकारो यत् – पारम्पर्येण शास्त्रप्रवृत्तौ अस्याऽङ्गत्वम्। सति हि समवाये इत्संज्ञा। तत ''आदिरन्त्येने''ति (प्रत्याहारः)। तत्रो ''ढ्रलोप'' इत्यादिशास्त्रप्रवृत्तिः। वृत्तिः का? इति प्रश्नुमुत्तरयन्नाह भाष्यकारः – वृत्तिः शास्त्रप्रवृत्तिः। कः समवायः इति प्रश्नमुत्तरयन्नाह भाष्यकारः – वर्णानामानुपूर्व्येण संनिवेशः समवायः। कः उपदेशः इति प्रश्नमुत्तरयन्नाह भाष्यकारः – उच्चारणम् उपदेशः। दिश् धातुः उच्चारणक्रियः – उच्चारणं क्रिया यस्येति व्युत्पत्तिः। आचार्यः उच्चार्य हि वर्णानुक्तवान् – उपदिष्टा इमे वर्णा इति।

वर्णोपदेशस्य द्वितीयं प्रयोजनमस्ति – अनुबन्धकरणम्। भाष्यकारः वदति यत् अनुबन्धकरणार्थश्च। अनुबन्धकरणस्य निमित्तमपि वर्णानामुपदेश इत्यर्थः। अनुबन्धान् करिष्यामि येन अणादयः प्रत्याहाराः (अणादिकाः संज्ञाः) निर्मीयन्ते। उपदेशं विना अनुबन्धानां करणं न सम्भवति। अत एव वर्णानामुपदेशो वृत्तिसमवायार्थः – शास्त्रप्रवृत्तये वर्णगतक्रमविशेषेण संनिवेशार्थः। अनुबन्धकरणार्थश्चेति अवगन्तव्यम्। वृत्तिसमवायः, अनुबन्धकरणं च प्रत्याहारार्थम् – अणादिसंज्ञाविधानार्थं भवति। प्रत्याहारश्च वृत्त्यर्थः। वृत्तिश्च शास्त्रप्रवृत्तिः।

अतः परं भाष्यकारः वर्णोपदेशस्य तृतीयं प्रयोजनमाह–इष्टबुद्ध्यर्थश्चेति। अभीष्टानां वर्णानां ज्ञानायाऽपि वर्णोपदेशो विधातव्यः। येन वयं अभीष्टान् वर्णान् बोधयितुं शक्नुयाम। वर्णानाम् उपदेशं विना इष्टाः वर्णाः बोधयितुं, विज्ञापयितुं वा न शक्यन्ते।

बोधप्रश्नाः-१

सूचना – छात्राः निर्धारितेषु स्थानेषु प्रश्नानामुत्तराणि लिखन्तु। भवतः उत्तरस्य शब्दसंख्या चत्वारिंशतः शब्देभ्योऽधिका न स्यात्।

१. वर्णोपदेशस्य कति प्रयोजनानि ?

२. वृत्तिसमवायपदस्य को विग्रहः ?

३. का पुनर्वृत्तिः ?

४. उपदेशः कः ?

५. अनुबन्धकरणार्थ इत्यस्य किं तात्पर्यम् ?

६. इष्टबुद्ध्यर्थ इत्यस्य किं तात्पर्यम् ?

९.४ इष्टबुद्ध्यर्थपक्षे दोषाः, निराकरणं च

अतः परं भाष्यकारः वर्णोपदेशस्य तृतीयस्य "इष्टबुद्ध्यर्थं"-प्रयोजनस्य पक्षे दोषान् प्रदर्शयति– "इष्टबुद्ध्यर्थश्चेति चेदुदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकदीर्घप्लुतानामप्युपदेशः" इति वार्तिकेन। अत्र भाष्यकार आशङ्कते – यदि इष्टबुद्ध्यर्थं वर्णोपदेशः स्वीक्रियेत तर्हि उदात्तानाम्, अनुदात्तानाम्, स्वरितानाम्, अनुनासिकानाम्, दीर्घाणाम्, प्लुतानामपि उपदेशः कर्तव्यः। एतादृशगुणवन्तो वर्णा अपि इष्टाः सन्ति।

एतान् दोषान् समाधातुं भाष्यकार वार्तिकमिदम् उपस्थापयति – आकृत्युपदेशात् सिद्धमिति। अत्रेदं तात्पर्यमस्ति – वर्णसमाम्नाये अवर्णस्य आकृतिः उपदिष्टा सती सर्वम् अवर्णकुलं ग्रहीष्यति। तथैव इवर्णाकृतिः, तथैव उवर्णाकृतिः। वर्णसमाम्नाये 'अ इ उ' प्रभृतीनां वर्णानां जातित्वेन निर्देशोऽस्ति, तेन सर्वेषामपि अ इ उ इत्येतादशवर्णसमूहानां ग्रहणं भविष्यति।

९.४.१ संवृतादिदोषपरिगणनम्

अतः परं भाष्यकारः "आकृत्युपदेशात् सिद्धमिति चेत् संवृतादीनां प्रतिषेधः" इति वार्तिकमुखेन वदति यत् अवर्णप्रभृतिषु वर्णेषु आकृतिप्रभृतीनाम् उपदेश इति स्वीकारेण संवृतादिदोषग्रस्तानाम् अवर्णादीनामपि ग्रहणं भवतीति दोषः। अतस्तेषां निषेधो वक्तव्यः।

अतः परं भाष्यकारः संवृतः कलो ध्मात इत्यादीनां संवृतादिदोषाणां परिगणनं करोति। तदनुसारेण एते दोषाः सन्ति – संवृतः, कलः, ध्मातः, एणीकृतः, अम्बूकृतः, अर्द्धकः, ग्रस्तः, निरस्तः, प्रगीतः, उपगीतः, क्ष्विण्णः, रोमशः इति। ततो भाष्यकारः अस्मिन् विषये अन्यमतं प्रदर्शयति – अपर आह –

ग्रस्तं निरस्तमवलम्बितं निर्हतम्
अम्बूकृतं ध्मातमथो विकम्पितम्।
सन्दष्टमेणीकृतमर्धकं द्रुतम्
विकीर्णमेताः स्वरदोष भावनाः।। अतोऽन्येव्यञ्जनदोषाः।

अन्यमतस्य अवलम्बितम्, निर्हतम्, सन्दृष्टम्, विकीर्णम् एतान् चतुरो दोषान् आहत्य षोडश स्वरदोषाः भवन्ति। एतद् अतिरिच्य व्यञ्जनदोषा भवन्ति।

अत्राऽयमाशयः – स्वरस्य इमे दोषाः सन्ति –

संवृतः – एकारादीनां वर्णानां संवृतत्वं दोषः, न तु अकारस्य, तस्य संवृतगुणत्वात्। तत्र सन्ध्यक्षरेषु विवृततमेषूच्चार्येषु संवृतत्वं दोषः।

कलः – स्थानान्तरनिष्पन्नः काकलिकत्वेन प्रसिद्धोऽस्ति।

ध्मातः – श्वासाधिक्येन ह्रस्वोऽपि दीर्घ इव लक्ष्यति।

एणीकृतः – अविशिष्टः किमयम् ओकारः अथवा औकार इति सन्देहः। अथवा मृग्याः कूर्दनवत् उच्चं नीचम् अव्यवस्थितमुच्चारणमित्यर्थः।

अम्बूकृतः – अव्यक्तः अन्तर्मुख इव श्रूयमाणः अथवा जलपूरितमुख इव उच्चारणम्।

अर्धकः – दीर्घोऽपि ह्रस्व इव प्रतीयमानः।

ग्रस्तः – जिह्वामूले निगृहीतः, अव्यक्त इत्यपरे।

निरस्तः – निष्ठुरकठोरं चोच्चारणम्।

प्रगीतः – सामवदुच्चरितः।

उपगीतः – समीपस्थवर्णान्तरगीत्यानुरक्तमिवोच्चारणम्। इममेव अन्ये 'द्रुत' इति वदन्ति।

क्ष्विण्णः – कम्पमान इव स्वरः।

रोमशः – गम्भीरमुच्चारणम्।

अवलम्बितः – अन्यवर्णसंयुक्तमिवोच्चारणं स्वराणाम्।

निर्हतः – रूक्षः।

सन्दष्टः – वर्धित इव। कर्तितमिव स्वराणामुच्चारणम्।

विकीर्णः – वर्णान्तरे प्रसृतः।

९.४.२ संवृतादिदोषपरिहारः

अतः परं भाष्यकारः कथयति यत् आकृति (जाति) पक्ष स्वीकारेण ये संवृतादयः स्वरदोषा आपतन्ति ते न भविष्यन्ति। अत एव भवतीदं वार्तिकम् – गर्गादिबिदादिपाठात् संवृतादीनां

निवृत्तिः। अर्थात् गर्गादिबिदादिगणयोः संवृतत्वादिदोषरहितवर्णघटितानां गर्गबिदादिशब्दानां पाठात् संवृतादीनां निवृत्तिः भविष्यति। गर्गादिबिदादिपाठस्य अन्यत् प्रयोजनमस्ति समुदायानां साधुत्वम्, अतः संवृतादिदोषाणां निवृत्तिः कथं स्यादिति प्रश्ने भाष्यकार आह – एवं तर्हि अष्टादशधा भिन्नां निवृत्तकलादिकाम् अवर्णस्य प्रत्यापत्तिं वक्ष्यामीति। अर्थात् भाष्यकारो वदति यत् सः अष्टादशप्रकाराम् कलादिदोषरहिताम् अवर्णस्य प्रत्यापत्तिं पुनः स्वस्वरूप विधानं वक्ष्यति 'तेन उकारस्य निदर्शनार्थत्वात् सर्ववर्णानां शास्त्रान्ते प्रत्यापत्तिर्भविष्यति। सा प्रत्यापत्तिस्तर्हि वक्तव्येति प्रश्ने भाष्यकार उपस्थापयतीदं वार्तिकम् – लिङ्गार्था तु प्रत्यापत्तिः। इदं पुनः स्वरूपविधानकथनम् अनुबन्धस्थानीय–तत्तद्धत्वादिगतकलादिलिङ्गनिवृत्यर्थं वक्तव्यम् भविष्यति। पुनः प्रश्नो भवति यत् तत्तर्हि वक्तव्यम्? इति प्रश्ने भाष्यकार आह – यद्यप्येतदुच्यते। अथवैतर्हि अनेकमनुबन्धशतं नोच्चार्यम्, इत्संज्ञा च न वक्तव्या, लोपश्च न वक्तव्यः। यदनुबन्धैः क्रियते तत् कलादिभिः करिष्यते। अत्रेदं तात्पर्यमस्ति – यद्यपि अनेकानि अनुबन्धानि उच्यन्ते, तथापि अनेकेषामनुबन्धानामुच्चारणं न करिष्यते। इत्संज्ञा, लोपश्च न कर्तव्यो भविष्यति। यत् कार्यम् अनुबन्धैर्विधीयते तत् कलादिभिर्विधास्यते। यथा स्वरितस्य प्रतिज्ञा "स्वरितेनाऽधिकारः" (पाणिनि–अष्टाध्यायी १.३.११) इत्यनेन अधिकारं बोधयति तथा च "स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले" (पाणिनि अष्टाध्यायी १.३.७२) इत्यनेन आत्मनेपदं बोधयति। तथैव स्वरितत्वम् अधिकारार्थं च कलादिकं प्रतिज्ञाय 'कलादात्मनेपदम्' इत्यादि करिष्यते, न तु "अनुदात्तङित आत्मनेपदम्" (पाणिनि – अष्टाध्यायी १.३.१२) इत्यादि। अनुबन्धानामभावे अणादिकाः संज्ञाः कथं स्युरिति प्रश्ने सति समाधानमस्ति यत् तत्र "आदिरन्त्येन" (पाणिनि – अष्टाध्यायी १.१.७१) इत्यत्र आदिः कलैः सह इत्युक्त्वा "अ – उ" इत्यादिकाः संज्ञाः करिष्यन्ते स्वरसन्धिश्चाऽसन्देहाय न करिष्यते इत्यदोषः।

ततः 'अपाणिनीयं तु भवति' इत्यस्मिन् आक्षेपे कृते सति भाष्यकारः समाधानं प्रस्तौति – यथान्यासमेवाऽस्तु। आकृत्युपदेशात् सिद्धमिति चेत् संवृतादीनां प्रतिषेधः इत्यस्य आक्षेपस्य समाधानं भाष्यकारेण प्रस्तुतमासीत् यत् गर्गादिबिदादिपाठात् संवृतादीनां निवृत्तिर्भविष्यति इति। द्वितीय आक्षेपोऽस्ति यत् गर्गादिबिदादिपाठस्य अन्यत् प्रयोजनमप्यस्ति – समुदायानां साधुत्वं यथा स्यादिति। अस्य आक्षेपस्य समाधानं भवति यत् गर्गादिबिदादिपाठेन उभयं क्रियते – पाठश्चापि विशेष्यते, कलादयो दोषाश्चापि निवर्त्यन्ते इति भाष्यकारमतम्। कथं पुनरेकेन यत्नेनोभयं लभ्यम् इति प्रश्ने भाष्यकार आह – लभ्यमिति। यतोहि प्रयोजनद्वयसम्पादका अपि हेतवो भवन्ति। आम्रवृक्षं निकषा स्थित्वा देवर्षितर्पणकरणेन आम्राश्च सिक्ताः भवन्ति, पितरश्च तृप्ताः भवन्ति। वाक्यान्यपि द्विष्ठानि – अर्थद्वयाभिधायकानि भविन्त। यथा – श्वेतो धावति। अत्र श्वा इतो धावति श्वेतो (धवलोऽश्वः) धावति इत्यर्थद्वयं दृश्यते।

अतः परं भाष्यकारः "क्वेमे संवृतादयः श्रूयेरन्निति" प्रश्नमुत्थाप्य आगमेषु, विकारेषु प्रत्ययेषु, धातुषु, प्रातिपदिकेषु तर्हि इति आक्षेपं प्रस्तौति। ततो भाष्यकारः समाधत्ते यत् आगमाः, विकाराः, प्रत्ययाः, धातवः, प्रातिपदिकान्यपि शुद्धानि पठ्यन्ते। तर्हि अग्रहणानां प्रातिपदिकानामपि स्वरवर्णानुपूर्वीज्ञानार्थमुपदेशः कर्तव्यः येन शशः षष इति मा भूत्, पलाशः पलाष इति मा भूत्, मञ्चको मञ्जक इति मा भूत् इत्याक्षेपे वदति भाष्यकारः –

आगमाश्च विकाराश्च प्रत्यया सह धातुभिः।
उच्चार्यन्ते ततस्तेषुं नेमे प्राप्ताः कलादयः।।

अत्राऽयमाशयः – आगमाः, विकाराः, धातुभिः सह प्रत्ययाः उच्चार्यन्ते। ते कलादिदोषरहिताः पठिताः सन्ति। अत एव अपठितानि प्रातिपदिकान्यपि कलादिदोषयुक्तानि न भवन्ति। एवं "संवृतादीनां प्रतिषेधः" इत्यस्मिन् – वार्तिके प्रत्याख्याते सति 'इष्टबुद्ध्यर्थं' इति प्रयोजनमपि भाष्यकृता प्रत्याख्यातम्। तथा च वर्णोपदेशस्य प्रयोजनद्वयमेव, न तु तृतीयं प्रयोजनमिति फलितमस्ति।

९.४.३ मूलग्रन्थपाठः

इष्टबुद्ध्यर्थश्चेति चेदुदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकदीर्घप्लुतानामुपदेशः। इष्टबुद्ध्यर्थश्चेति चेदुदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकदीर्घप्लुतानामप्युपदेशः कर्तव्यः। एवंगुणा अपि हि वर्णा इष्यन्ते। आकृत्युपदेशात् सिद्धम्। अवर्णाकृतिरुपदिष्टा सर्वमवर्णकुलं ग्रहीष्यति। तथेवर्णाकृतिः। तथोवर्णाकृतिः। आकृत्युपदेशात् सिद्धमिति चेत् संवृतादीनां प्रतिषेधः। आकृत्युपदेशात् सिद्धमिति चेत् संवृतादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः। के पुनः संवृतादयः? संवृतः, कलो, ध्मात, एणीकृतोऽम्बूकृतः अर्द्धको, ग्रस्तो, निरस्तः, प्रगीत, उपगीतः, क्ष्विण्णो, रोमश इति। अपर आह –

**''ग्रस्तं निरस्तमवलम्बितं निर्हतमम्बूकृतं ध्मातमथो विकम्पितम्।
संदष्टमेणीकृतमर्धकं द्रुतं विकीर्णमेताः स्वरदोषभावनाः।।'' इति**

अतोऽन्ये व्यञ्जनदोषाः। गर्गादिबिदादिपाठात् संवृतादीनां निवृत्तिः। गर्गादिबिदादिपाठात् संवृतादीनां निवृत्तिर्भविष्यति। अस्त्यन्यद् गर्गादिबिदादिपाठे प्रयोजनम्। किम् ? समुदायानां साधुत्वं यथा स्यादिति। एवं तर्ह्यष्टादशधा भिन्नां निवृत्तकलादिकामवर्णस्य प्रत्यापत्तिं वक्ष्यामि। सा तर्हि वक्तव्या। लिङ्गार्था तु प्रत्यापत्तिः। लिङ्गार्था सा तर्हि भवति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। यद्यप्येतदुच्यते। अथवैतर्हि अनेकमनुबन्धशतं नोच्चार्यम्, इत्संज्ञा च न वक्तव्या, लोपश्च न वक्तव्यः। यदनुबन्धैः क्रियते तत् कलादिभिः करिष्यते। सिद्ध्यत्ययेवम्। अपाणिनीयं तु भवति। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तम् – आकृत्युपदेशात् सिद्धमिति चेत् संवृतादीनां प्रतिषेधः इति। परिहृतमेतत् – गर्गादिबिदादिपाठात् संवृतादीनां निवृत्तिर्भविष्यति। ननु चाऽन्यद् गर्गादिबिदादिपाठे प्रयोजनमुक्तम्। किम् ? समुदायानां साधुत्वं यथा स्यादिति। एवं तर्ह्युभयमनेन क्रियते – पाठश्चैव विशेष्यते, कलादयश्च निवर्त्यन्ते। कथं पुनरेकेन यत्नेनोभयं लभ्यम् ? लभ्यमित्याह। कथम् ? प्रीणिता इति। तथा वाक्यान्यपि द्विष्ठानि भवन्ति – श्वेतो धावति अलम्बुसानां यातेति।

अथ वा इदं तावदयं प्रष्टव्यः – क्वेमे संवृतादयः श्रूयेरन्निति? आगमेषु। आगमाः शुद्धाः पठ्यन्ते। प्रत्ययेषु तर्हि। प्रत्यया अपि शुद्धाः पठ्यन्ते। धातुषु तर्हि। धातवोऽपि शुद्धाः पठ्यन्ते। प्रातिपदिकेषु तर्हि। प्रातिपदिकान्यपि शुद्धानि पठ्यन्ते। यानि तर्ह्यग्रहणानि प्रातिपदिकानि। एतेषामपि स्वरवर्णानुपूर्वीज्ञानार्थं उपदेशः कर्तव्यः। शशः शष इति मा भूत्। पलाशः पलाष इति मा भूत्। मञ्चको मञ्जक इति मा भूत्।

**आगमाश्च विकाराश्च प्रत्ययाः सह धातुभिः।
उच्चार्यन्ते ततस्तेषु नेमे प्राप्ताः कलादयः।।**

९.४.४ मूलग्रन्थपाठस्य व्याख्यानम्

महाभाष्यकारः पतञ्जलिः ''इष्टबुद्ध्यर्थश्चेति'' इत्यादिवार्तिकमुखेन वर्णोपदेशस्य तृतीयप्रयोजनस्य पक्षे दोषान् प्रदर्शयति। अत्रेयं शङ्का भवति यत् यदि इष्टबुद्ध्यर्थं वर्णोपदेशः स्वीक्रियेत तर्हि उदात्तानाम्, अनुदात्तानाम्, स्वरितानाम् अनुनासिकानाम्, दीर्घाणाम्, प्लुतानामपि उपदेशः कर्तव्यः। एतादृशगुणवन्तो वर्णा अपि इष्टाः सन्ति।

एतेषां दोषाणां समाधानार्थम् भाष्यकारेण वार्तिकमिदमुपस्थापितम् – आकृत्युपदेशात् सिद्धमिति। अत्रेदं तात्पर्यमस्ति – वर्णसमाम्नाये अवर्णस्य आकृतिः उपदिष्टा सती सर्वम् अवर्णकुलम् – अवर्णसमूहम् ग्रहीष्यति। तथैव इवर्णाकृतिः। तथैव उवर्णाकृतिः। वर्णसमाम्नाये 'अ इ उ' प्रभृतीनां वर्णानां जातित्वेन निर्देशोऽस्ति, तेन सर्वेषामपि ''अ इ उ'' इत्येतादृशवर्णसमूहानां ग्रहणं भविष्यति।

अतः परं भाष्यकार आशङ्कते यत् आकृत्युपदेशात् सिद्धमिति चेत् संवृतादीनां प्रतिषेधः। अर्थात् अवर्णप्रभृतिषु वर्णेषु आकृतीनाम् – जातीनाम् उपदेश इति स्वीकारेण संवृतादिदोषग्रस्तानाम् अवर्णादीनामपि ग्रहणं भवतीति दोषः। अतस्तेषां निषेधो वक्तव्यः।

अतः परं भाष्यकारः संवृतादिदोषाणां परिगणनं करोति – के पुनः संवृतादयः? संवृतः कलो ध्मात इत्यादि। तदनुसारेण अन्यमतं योजयित्वा षोडश दोषाः भवन्ति। ते दोषाः इमे –

स्वरस्य दोषाः –

संवृतः – एकारादीनां वर्णानां संवृतत्वं दोषः, न तु अकारस्य, तस्य संवृतगुणत्वात्। तत्र सन्ध्यक्षरेषु विवृततमेषूच्चार्येषु संवृतत्वं दोषः।

कलः – स्थानान्तरनिष्पन्नः काकलिकत्वेन प्रसिद्धोऽस्ति।

ध्मातः – श्वासाधिक्येन ह्रस्वोऽपि दीर्घ इव लक्ष्यते।

एणीकृतः – अविशिष्टः किमयम् ओकारः अथवा औकारः इति सन्देहः। अथवा मृग्याः कूर्दनवत् उच्चं नीचम् अव्यवस्थिमुच्चारणमित्यर्थः

अम्बूकृतः – अव्यक्तः अन्तर्मुख इव श्रूयमाणः अथवा जलपूरितमुख इव उच्चारणम्।

अर्धकः – दीर्घोऽपि ह्रस्व इव प्रतीयमानः।

ग्रस्तः – जिह्वामूले निगृहीतः, अव्यक्त इत्यपरे।

निरस्तः – निष्ठुरकठोरं चोच्चारणम्।

प्रगीतः – सामवदुच्चरितः।

उपगीतः – समीपस्थवर्णान्तरगीत्यानुरक्तमिवोच्चारणम्। इममेव अन्ये 'द्रुत' इति वदन्ति।

क्ष्विण्णः – कम्पमान इव स्वरः।

रोमशः – गम्भीरमुच्चारणम्।

अवलम्बितः – अन्यवर्णसंयुक्तमिवोच्चारणं स्वराणाम्।

निर्हतः – रूक्षः।

सन्दष्टः – वर्धित इव। कर्तितमिव स्वराणामुच्चारणम्।

विकीर्णः – वर्णान्तरे प्रसृतः।

अतः परम् "गर्गादिबिदादिपाठात् संवृतादीनां निवृत्तिः" इति वार्तिकमुखेन भाष्यकारः कथयति यत् आकृति (जाति) पक्षस्वीकारेण ये संवृतादयः स्वरदोषा आपतन्ति, ते न भविष्यन्ति। अत्राऽयमाशयः – गर्गादिबिदादिगणयोः संवृतत्वादिदोषरहितवर्णघटितानां गर्गादिबिदादिशब्दानां पाठात् संवृतादीनां निवृत्तिः भविष्यति। गर्गादिबिदादिपाठस्य अन्यत् प्रयोजनमस्ति समुदायानां साधुत्वम्, अतः प्रश्नोऽयमुपतिष्ठते यत् संवृतादिदोषाणां निवृत्तिः कथं स्यादिति। अस्योत्तरे भाष्यकार आह – एवं तर्हीत्यादि। एवञ्च वर्णगतजातीनाम् उपदेशात् प्राप्तस्य संवृतत्वादिदोषयुक्तवर्णग्रहणस्य प्रतिषेधे कर्तव्ये अष्टादशप्रकारां कलादिदोषरहिताम् अवर्णस्य प्रत्यापत्तिम् – प्रतिविधिं करिष्यामि – विधास्यामीत्यर्थः। तेन अकारस्य निदर्शनार्थत्वात् सर्ववर्णानां शास्त्रान्ते प्रत्यापत्तिः भविष्यति। सा प्रत्यापत्तिस्तर्हि वक्तव्येति प्रश्ने भाष्यकार उपस्थापयतीदं वार्तिकम् – लिङ्गार्था तु प्रत्यापत्तिः। इयं

प्रत्यापत्तिः – पुनः स्वस्वरूपविधानकथनम् – अनुबन्धस्थानीय तत् तद् धात्वादिगतकलादिलिङ्ग-निवृत्त्यर्थं वक्तव्यं भविष्यति। पुनः तत्तर्हि वक्तव्यम् इति प्रश्ने भाष्यकार आह–यद्यप्येतदुच्यते इत्यादि। अत्र भाष्यकारस्याऽयमाशयोऽस्ति यत् यद्यपि अनेकानि अनुबन्धानि उच्यन्ते, तथापि अनेकेषामनुबन्धानाम् उच्चारणं न करिष्यते। इत् संज्ञा न वक्तव्या, लोपश्च न वक्तव्यो भविष्यति। यत् कार्यम् अनुबन्धैः विधीयते तत् कलादिभिर्विधास्यते। यथा – स्वरितस्य प्रतिज्ञा ''स्वरितेनाऽधिकारः'' (पाणिनि – अष्टाध्यायी १.३.११) इत्यनेन अधिकारं बोधयति। तथा च ''स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले'' (पाणिनि अष्टाध्यायी १.३.७२) इत्यनेन आत्मनेपदं बोधयति। तथैव स्वरितत्वम्, अधिकारार्थं च कलादिकं प्रतिज्ञाय ''कलादात्मनेपदम्'' इत्यादि करिष्यते, न तु ''अनुदात्तङित आत्मनेपदम्'' (पाणिनि – अष्टाध्यायी १.३.१२) इत्यादि। अनुबन्धानामभावे अणादिकाः संज्ञाः कथं स्युरिति प्रश्ने सति समाधानमस्ति यत् तत्र ''आदिरन्त्येन'' (पाणिनि अष्टाध्यायी १.१.७१) इत्यत्र आदिः कलैः सह इत्युक्त्वा ''अ उ'' इत्यादिकाः संज्ञाः करिष्यन्ते, स्वरसन्धिश्च असन्देहार्थं न करिष्यते इत्यदोषः।

तदनन्तरम् 'अपाणिनीयं तु भवति' इत्यस्मिन् आक्षेपे कृते सति भाष्यकारस्य समाधानमस्ति – यथान्यासमेवाऽस्तु। आकृत्युपदेशात् सिद्धम् इति चेत् संवृतादीनां प्रतिषेधः इत्यस्य आक्षेपस्य समाधानं भाष्यकारेण प्रस्तुतमासीत् यद् गर्गादिबिदादिपाठात् संवृतादीनां निवृत्तिर्भविष्यति इति। द्वितीय आक्षेपोऽस्ति यद् गर्गादिबिदादिपाठात् संवृतादीनां निवृत्तिर्भविष्यति इति प्रयोजनमतिरिच्य गर्गादिबिदादिपाठस्य अन्यत् प्रयोजनमस्ति – समुदायानां साधुत्वं यथा स्यादिति। अस्य आक्षेपस्य समाधानं भवति यद् गर्गादिबिदादिपाठेन उभयं क्रियते – पाठश्चाऽपि विशेष्यते, कलादयो दोषाश्चापि निवर्त्यन्ते इति भाष्यकारमतम्। 'लभ्यमिति'। यतो हि प्रयोजनद्वयसम्पादका अपि हेतवो भवन्ति, पितरश्च तृप्ताः भवन्ति। तथा च वाक्यान्यपि द्विष्ठानि – अर्थद्वयाभिधायकानि भवन्ति। यथा श्वेतो धावति। अलम्बुसानां याता इति।

अत्र कः कीदृशो धावति इति प्रश्ने – श्वेत (धवलोऽश्वः) इति उत्तरम् भवति। श्वा इत इति च्छेदेन कः इत्यस्योत्तरम् भवति। एवं च अलम्बुसानां याता इति वाक्ये प्रश्नोऽपि केषां जनपदानां गन्ता को वा समर्थः? अलंबुसाः देशविशेषाः। एकोऽर्थः – अलम्बुसदेशविशेषाणां याता? द्वितीयोऽर्थः – बुसानां पलालवर्णानां याता प्राप्तिमान् अलं समर्थः इति। एवमत्र एकस्य वाक्यस्य अर्थद्वयमवलोक्यते।

अतः परम् ''अथ वा इदं तावदयं प्रष्टव्यः – क्वेमे संवृतादयः श्रूयेरन् इति'' इति प्रश्नमुपस्थाप्य भाष्यकार आक्षिपति यत् आगमेषु तर्हि, विकारेषु तर्हि, प्रत्ययेषु तर्हि, धातुषु तर्हि, प्रातिपदिकेषु तर्हि संवृतादयः श्रूयन्ते ? अस्योत्तरं प्रस्तौति भाष्यकारो यत् आगमाः, विकाराः, प्रत्यया, धातवः, प्रातिपदिकान्यपि च शुद्धानि पठ्यन्ते। तर्हि अग्रहणानां प्रातिपदिकानामपि स्वरवर्णानुपूर्वीज्ञानार्थमुपदेशः कर्तव्यः येन शशः षष इति मा भूत्। पलाशः पलाष इति मा भूत्, मञ्चको मञ्जक इति मा भूत् इत्याक्षेपे सति भाष्यकार आह –

आगमाश्च विकाराश्च प्रत्ययाः सह धातुभिः।
उच्चार्यन्ते ततस्तेषु नमे प्राप्ताः कलादयः।

अत्रेदं तात्पर्यम् – आगमाः, विकाराः, धातुभिः सह प्रत्यया उच्चार्यन्ते। ते कलादिदोषरहिताः पठिताः सन्ति। अत एव अपठितानि प्रातिपदिकान्यपि कलादिदोषयुक्तानि न भवन्ति। एवम् ''संवृतादीनां प्रतिषेधः'' इत्यस्मिन् वार्तिके उपदिष्टे सति ''इष्टबुद्ध्यर्थं'' इति प्रयोजनमपि भाष्यकृता प्रत्याख्यातमस्ति। तथा च वर्णोपदेशस्य प्रयोजनमपि भाष्यकृता प्रत्याख्यातमस्ति। तथा च वर्णोपदेशस्य प्रयोजनद्वयमेव – वृत्तिसमवायार्थः, अनुबन्धकरणार्थश्चेति, न तु तृतीयं प्रयोजनमिति फलितमस्ति।

बोधप्रश्नाः-२

सूचना – छात्राः निर्धारितेषु स्थानेषु प्रश्नानामुत्तराणि लिखन्तु। भवतः उत्तरस्य शब्दसंख्या चत्वारिंशतः शब्देभ्योऽधिका न स्यात्।

१. इष्टबुद्ध्यर्थपक्षे कति दोषाः ?

....

....

२. के पुनः संवृतादयः? अन्यमते के दोषाः ?

....

....

३. संवृतादिदोषाणां कथं निराकरणम् ?

....

....

९.५ सारांशः

भवता अत्र पाठे पठितम् यद् भाष्यकारः 'किमर्थो वर्णानामुपदेशः' इति प्रश्नमुत्थाप्य प्रयोजनत्रयमुपस्थापयति – वृत्तिसमवायः, अनुबन्धकरणम्, इष्टबुद्धिश्चेति। वृत्तिसमवायप्रकरणे भवता पठितं यत् वृत्तये, वृत्त्यर्थः, वृत्तिप्रयोजनो वा समवायो वृत्तिसमवायः। शास्त्रप्रवृत्तिः वृत्तिः। समवायश्च वर्णानामानुपूर्व्येण संनिवेशः। उपदेशपदार्थः उच्चारणम्।

अनुबन्धकरणप्रकरणे भवता पठितं यद् अनुबन्धकरणेन अणादयः प्रत्याहाराः निर्मीयन्ते। वर्णानामुपदेशं विना अनुबन्धानां करणं न सम्भवति। इष्टबुद्ध्यर्थप्रकरणे भवता पठितं यद् अभीष्टानां वर्णानां ज्ञानाय वर्णोपदेशः, येन वयम् अभीष्टान् वर्णान् बोधयितुं शक्नुयाम। वर्णानाम् उपदेशमन्तरेण इष्टा वर्णाः बोधयितुं विज्ञापयितुं वा न शक्यन्ते।

अतः परं भवता पठितं यद् 'इष्टबुद्ध्यर्थ'-स्वीकारे उदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकदीर्घ-प्लुतानामप्युपदेशः कर्तव्यः स्यादिति दोषः। तस्य दोषस्य समाधानमस्ति भाष्यकारमते आकृत्युपदेशात् सिद्धमिति। वर्णसमाम्नाये अवर्णादीनामाकृतिः उपदिष्टा सति सर्वम् अवर्णादिकुलं ग्रीहष्यति। ततो भाष्यकारः आक्षिपति यद् अवर्णादीनाम् आकृत्युपदेशस्वीकारेण संवृतादिदोषग्रस्तानाम् अवर्णादीनामपि ग्रहणं भवतीति दोषः, अतस्तेषां निषेधो वक्तव्यः। ततो भवता संवृतकलादिषोडशस्वरदोषाणां विषये पठितम्।

अतः परं भाष्यकारः गर्गादिबिदादिगणयोः संवृतत्वादिदोषरहितवर्णानां पाठेन दोषपरिहारं करोति। किन्तु गर्गादिबिदादिपाठस्य अन्यत् प्रयोजनं भवति – समुदायानां साधुत्वम्। अतः कथं संवृतादिदोषाणां निवृत्तिः स्यादिति प्रश्ने भाष्यकारः उक्तवान् यद् अष्टादशविधाम् कलादिदोषरहिताम् अवर्णस्य प्रत्यापत्तिं वक्ष्यामीति। तेन अकारस्य निदर्शनत्वात् सर्ववर्णानां शास्त्रान्ते प्रत्यापत्तिर्भविष्यति।

ततो भाष्यकारः एकं समाधानं प्रस्तौति – अनुबन्धानामुच्चारणम् इत्संज्ञा लोपश्चेति न वक्तव्याः। यत् कार्यम् अनुबन्धैः विधीयते तत् कलादिभिर्विधास्यते। यथा "स्वरितेनाऽधिकारः" इति सूत्रेण स्वरितस्य प्रतिज्ञा अधिकारं बोधयति, तथा च "स्वरितञित" इत्यादिसूत्रेण आत्मनेपदं बोधयति। तथैव स्वरितत्वम् अधिकारार्थं च कलादिकं प्रतिज्ञाय "कलादात्मनेपदम्" इत्यादि करिष्यते।

न तु "अनुदात्तङित आत्मनेपदम्" इत्यादि। अनुबन्धानामभावे कथम् अणादिकाः संज्ञाः स्युरिति प्रश्ने सति समाधानमस्ति यत् तत्र 'आदिरन्त्येन' इत्यत्र आदिः कलैः सह इत्युक्त्वा 'अ उ' इत्यादिकाः संज्ञाः करिष्यन्ते, स्वरसन्धिश्च असन्देहाय न करिष्यते।

ततो भाष्यकारः 'अपाणिनीयं तु भवति' इत्युक्त्वा 'यथान्यासमेवास्तु' इत्येव समाधानं प्रस्तौति। 'आकृत्युपदेशात् सिद्धमिति चेत् संवृतादीनां प्रतिषेधः' इत्यस्य आक्षेपस्य समाधानं प्रस्तुतमासीत् – गर्गादिबिदादिपाठात् संवृतादीनां निवृत्तिः। द्वितीय आक्षेपो भवति – गर्गादिबिदादिपाठस्याऽन्यत् प्रयोजनम् – समुदायानां साधुत्वं यथा स्यात्। अस्याऽऽक्षेपस्य समाधानं भाष्यकारेण दत्तं यद् गर्गादिबिदादि पाठेनोभयं विधीयते – पाठश्चाऽपि विशेष्यते, कलादयो दोषाश्चाऽपि निवर्त्यन्ते। यतोहि प्रयोजनहृदयसम्पादका अपि हेतवो भवन्ति। यथा – आम्रवृक्षं निकषा देवर्षितर्पणकरणेन आम्राश्च सिक्ता भवन्ति, पितरश्च प्रीणिताः भवन्ति। वाक्यान्यपि द्विष्ठानि – अर्थद्वयाभिधायकानि भवन्ति। अतः परं क्वेमे संवृतादयः श्रूयेरन्निति प्रश्नमुत्थाप्य भाष्यकार आह – आगमाः विकाराः, धातुभिः प्रत्ययाश्च उच्चार्यन्ते, ते कलादिदोषरहिताः पठिताः भवन्ति। अत एव अपठितानि प्रातिपदिकान्यपि कलादिदोषयुक्तानि न भवन्ति। एवं भाष्यकारः "संवृतादीनां प्रतिषेधः" इत्यस्य वार्तिकस्य प्रत्याख्यानं विधाय साधयति यद् वर्णोपदेशस्य प्रयोजनद्वयमेव – वृत्तिसमवायः, अनुबन्धकरणं चेति। न तु तृतीयं प्रयोजनमिति फलितम्।

९.६ शब्दावली

१.	वृत्तिः	–	शास्त्रप्रवृत्तिः।
२.	समवायः	–	वर्णानाम् आनुपूर्व्येण संनिवेशः – वर्णगतक्रम-विशेषेण संनिवेशः।
३.	उपदेशपदार्थः	–	उच्चारणम्।
४.	प्रत्याहारार्थम्	–	अणादिसंज्ञाविधानार्थम्।
५.	इष्टबुद्ध्यर्थः	–	अभीष्टानां वर्णानां ज्ञानाय
६.	संवृतः	–	सन्ध्यक्षरेषु विवृततमेषूच्चार्येषु संवृतत्वं दोषः।
७.	कलः	–	स्थानान्तरनिष्पन्नः काकलिकत्वेन प्रसिद्धः।
८.	ध्मातः	–	श्वासाधिक्येन ह्रस्वोऽपि दीर्घ इव लक्ष्यते।
९.	एणीकृतः	–	मृग्याः कूर्दनवद् उच्चं नीचम् अव्यवस्थित-मुच्चारणम्।
१०.	अम्बूकृतः	–	अव्यक्तः अन्तर्मुख इव श्रूयमाणः अथवा जलपूरितमुख इव उच्चारणम्।
११.	अर्धकः	–	दीर्घोऽपि ह्रस्व इव प्रतीयमानः।
१२.	ग्रस्तः	–	जिह्वामूले निगृहीतः, अव्यक्त इत्यपरे।
१३.	निरस्तः	–	निष्ठुरं कठोरं चोच्चारणम्।
१४.	प्रगीतः	–	सामवदुच्चरितः।
१५.	क्ष्विणणः	–	कम्पमान इव स्वरः।

१६.	उपगीतः	–	समीपस्थवर्णान्तरगीत्यानुरक्तमिवोच्चारणम्। इममेव अन्ये 'द्रुत' इति वदन्ति।
१७.	रोमशः	–	गम्भीरमुच्चारणम्।
१८.	अवलम्बितः	–	अन्यवर्णसंयुक्तमिवोच्चारणं स्वराणाम्।
१९.	निर्हतः	–	रूक्षः।
२०.	सन्दष्टः	–	वर्धित इव। कर्तितमिव स्वराणामुच्चारणम्।
२१.	विकीर्णः	–	वर्णान्तरे प्रसृतः।
२२.	प्रत्यापत्तिम्	–	पुनः स्वस्वरूपविधानम्।
२३.	क्वेमे	–	कुत्र इमे।
२४.	द्विष्ठानि	–	अर्थद्वयाभिधायकानि।
२५.	अलंबुसाः	–	अलम्बुसाः देशविशेषाः।

९.७ सन्दर्भग्रन्थाः

श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिमुनिप्रणीतं व्याकरणमहाभाष्यम् प्रथमम् आह्निकम् प्रदीप–उद्योत – पण्डितरुद्रधर झाप्रणीततत्त्वालोकसहितम्, पृष्ठम् ६४ तः ७० यावत्, चौखम्बा संस्कृत संस्थान वाराणसी, वि०सं० २०६७।

९.८ सहायकग्रन्थाः

१. महर्षि पतञ्जलिः सं. पं. रुद्रधरझा शर्मा तदेव प्रदीपोद्योत तत्त्वालोक सहितम् नवाह्निक भागः चौखम्बा वाराणसी प्रकाशन प्रथमम् आह्निकम् पृ. ६४–७० वि.सं. २०६७।

२. व्याकरणमहाभाष्यम् हिन्दी टीका युतम् नवाह्निक भागः टीकाकारः सम्पादकश्च डॉ. हरिनारायण तिवारी चौखम्बा प्रकाशन वाराणसी प्रथमम् आह्निकम् पृ. ७५–८५, सन् २००९।

९.९ बोधप्रश्नोत्तराणि

बोधप्रश्नाः-१

१. वर्णोपदेशस्य त्रीणि प्रयोजनानि सन्ति – वृत्तिसमवायः, अनुबन्धकरणम्, इष्टबुद्धिश्चेति।

२. वृत्तये समवायः, वृत्यर्थो वा समवायः, वृत्तिप्रयोजनो वा समवायः वृत्तिसमवायः।

३. शास्त्रप्रवृत्तिः वृत्तिः।

४. उपदेशपदार्थः उच्चारणम्।

५. अनुबन्धकरणार्थ इत्यस्य तात्पर्यमस्ति अनुबन्धकरणस्य निमित्तमित्यर्थः।

६. इष्टबुद्ध्यर्थशब्दस्य तात्पर्यमस्ति – अभीष्टानां वर्णानां ज्ञानाय इति।

बोधप्रश्नाः-२

१. "इष्टबुद्ध्यर्थ" पक्षे दोषाः सन्ति – उदात्तानाम्, अनुदात्तानाम्, स्वरितानाम्, अनुनासिकानाम्, दीर्घाणाम्, प्लुतानामपि उपदेशः।

२. आकृत्युपदेशात् सिद्धम्। अर्थात् वर्णसमाम्नाये अवर्णस्य आकृतिः उपदिष्टा सती सर्वम् अवर्णकुलं ग्रहीष्यति। तथैव इवर्णाकृतिः। तथैव उवर्णाकृतिः।

३. संवृतादयः दोषाः सन्ति – संवृतः, कलः, ध्मातः, एणीकृतः, अम्बूकृतः, अर्द्धकः, ग्रस्तः, निरस्तः, प्रगीतः, उपगीतः, क्ष्विण्णः, रोमशः इति। अन्यमते – अवलम्बितम्, निर्हतम्, सन्दष्टम्, विकीर्णम् इत्येते चत्वारो दोषाः।

४. गर्गादिबिदादिपाठात् संवृतादीनां निवृत्तिः।

९.१० अभ्यासप्रश्नाः

निबन्धात्मक प्रश्नाः-

१. वर्णोपदेशप्रयोजनानि व्याख्यायताम्।

२. इष्टबुद्ध्यर्थपक्षे दोषान् परिहारांश्च निरूप्य भाष्यकारमते प्रत्याख्यानप्रकारो वर्णनीयः।

दीर्घोत्तरीयप्रश्नाः-

१. वर्णोपदेशस्य प्रथमं प्रयोजनं विवेचनीयम्।

२. वर्णोपदेशस्य द्वितीयं तृतीयं च प्रयोजनं विवेचनीयम्।

३. इष्टबुद्ध्यर्थपक्षे दोषाः विवेचनीयाः।

लघूत्तरीयप्रश्नाः-

१. 'उपदेशः' इत्यस्य 'उच्चारणम्' इत्यर्थः कथम् ?

२. 'वृत्तिसमवाय' पदस्य कति विग्रहाः?

३. प्रत्याहारः किमर्थः?

४. 'इष्टबुद्ध्यर्थ' इति प्रयोजनं कथम् प्रत्याख्यातम् भाष्यकृता?

